

מירון בנבנשתי המפה העברית

ב-18 ביולי 1949 התכנסה במשרד ראש הממשלה שבתל-אביב קבוצה של תשעה חוקרים ידועי-שם העוסקים בתחומים שונים: בקרטוגרפיה, בארכיאולוגיה, בגיאוגרפיה ובהיסטוריה. הם היו עמיתים משכבר הימים שכבר שיתפו פעולה בעבר בשרטוט מפות ובניהול מחקרים משותפים. כולם השתייכו למוסד המכונה "החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", מוסד שאיגד את טובי המומחים העוסקים בחקר ארץ-ישראל ועסק ביזום מחקרים, בפרסומם ובארגון כנסים גדולים שמאות בני אדם מסורים ושואפי דעת השתתפו בהם. החברה לחקירת ארץ-ישראל דמתה לגופי מחקר גיאוגרפי שפעלו בארצות רבות, אבל מעמדה בעיבור היהודי היה מיוחד במינו. יוקרתה והשפעתה דמו לאלה של החברה הגיאוגרפית המלכותית בבריטניה (Royal Geographical Society), שפעלה בשיאו של האימפריאליזם הוויקטוריאני. פעילותה חרגה מתחומי המצומצמים של המחקר ונשאה אופי ממלכתי שהתבטא גם באופי חבריה, ביניהם נמנו מנהיגים פוליטיים מן השורה הראשונה. כשם שהחברה הגיאוגרפית המלכותית בבריטניה ביטאה במחקרה ובמשלחותיה לנבכי אפריקה וללבה של קנדה את השאיפה להכיר את העולם כדי לספחו לאימפריה, כך ביטאה החברה הארץ-ישראלית את השאיפה לבסס חוקה על ארץ האבות. מטרתה המוצהרת היתה:

לפתח ולקדם את מחקר הארץ, תולדותיה וקדמוניותה תוך הבלטת הצד הארצי-היישובי והקשר ההיסטורי-התרבותי בין עם ישראל לארץ-ישראל. חוקריה ביקשו לספק "תעודה ממשית להתמשכות החוט ההיסטורי, שלא ניתק מעולם, למן זמנו של יהושע בן-נון ועד ימות כובשי הנגב בדורנו" (ייבין 1954, 210-211).

חדורים בתחושת שליחות זו, נענו תשעת החוקרים להזמנתו של מזכיר ממשלת ישראל, שבאישורו של ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, מינה אותם כ"ועדה לקביעת שמות בשטח הנגב". תפקידם היה "לקבוע שמות עבריים לכל המקומות, ההרים, העמקים, המעינות, הדרכים וכו' בשטח הנגב".¹ ארבעה חודשים קודם לכן השלים הצבא הישראלי את השתלטותו על המרחב העצום של הנגב והערבה, יותר ממחצית שטחה של המדינה שזה עתה קמה, והניף את דגל ישראל (10.3.1949) בחוף מפרץ אילת. הם לא תהו מה הניע את ראש הממשלה, הטרוד בעציות הרות גורל של מדינה שזה עתה יצאה ממעגל המלחמה וקלטה גלי עלייה חסרי תקדים, לעסוק בשינוי שמות גיאוגרפיים. כקרטוגרפים וכגיאוגרפים מנוסים, הם הבינו מהי חשיבותה של המטלה שהוטלה עליהם בידי דוד בן-גוריון, שחזן פיתוח הנגב פיעם בלבו והוא ראה בו משימה עליונה הניצבת בפני המדינה החדשה. הם לא היו זקוקים להסברים באשר למשמעותה של יצירת מפה עברית, רשמית, של הנגב ושל הערבה. שרטוט מפות ומתן שמות היה תחום עיסוקם והם ידעו שזו אינה עבודה טכנית וגם

* מתוך ספר בכתובים: Meron Benvenisti, *Suspended Landscape*. Berkeley: The University of California Press.
1. אצ"מ A 402/151 (בלי תאריך).

לא מחקרית, אלא מעשה של נטילת קניין; הם נתבקשו לנסח שטר קניין יהודי על יותר ממחצית שטחה של ישראל.

חברי ועדת השמות לנגב לא התחילו במלאכה ב-1949. שניים מחברי הוועדה נתמנו עוד ב-1920 לייצג לממשלת המנדט בכל הנוגע לקביעת שמות עבריים, ואף לחמו לשכנע את השלטונות שיחזירו למפת הארץ שמות עבריים-תנ"כיים במקום השמות הערביים. כאשר החליטה הוועדה הגיאוגרפית לשמות (Geographical Committee for Names), שפעלה במסגרת "החברה הגיאוגרפית המלכותית" (שרק היא היתה מוסמכת לקבוע שמות ברחבי האימפריה הבריטית), לכנות את היחידה הגיאופוליטית המנדטורית בשם "פלסטינה" ואת העיר "שכם" בשם "נאבלוס", ראו בכך השניים מעשה של אפליה אנטי-יהודית, וכישלון צורב. חזורים בתחושה ש"מפה עברית בימינו אי-אפשר לה שלא תראה את זיהוי מקומות היישוב העברי הנזכרים במקרא ובספרות שלאחריו", עסקו כולם בזיהוי אתרים אלה ובהעלאתם על "מפות עבריות" שהציבו כנגד המפות הרשמיות, המנדטוריות. הם ראו במעורבותם הפעילה במחלקות המיפוי של ממשלת המנדט ושל הצבא הבריטי, מעשה ציוני שמקנה להם השפעה ומספק נתונים צבאיים לצרכיה של המיליציה היהודית המחתרתית, "ההגנה". משרדים קרטוגרפיים חשאיים העתיקו את הנתונים של המפות הבריטיות והוציאו לאור מפות עבריות ששירתו את פעילות כוחות "ההגנה". כאשר תפסו הבריטים ב-1946 את ארכיוני "ההגנה", נתפסו גם מפות אלה. מנהל מחלקת המיפוי המנדטורית שאל קרטוגרף ישראלי "בקריצת עין: 'לשם מה היתה ההגנה צריכה לשרטט מפות משל עצמה'?" (גביש 1991, 251).

זו היתה שאלה רטורית. "שרטוט מפות", כותבים הארלי ו-וודוורד "היה אחד מכלי הנשק האינטלקטואליים המיוחדים שבאמצעותם אפשר היה להשיג כוח, לנהלו, לזכות בלגיטימיות ובביסוס משפטי" (Harley and Woodward 1987, Vol. 1, 506).

ידע קרטוגרפי הוא כוח; לכן קשור מקצוע זה קשר אמיץ לצבא ולמלחמה. מפות טופוגרפיות מדויקות הן מסמכים סודיים ומופיעה עליהן האזהרה שזהו "מסמך מודיעיני מסווג. המצאותו בידי האויב תסכן את כוחותינו". אבל זהו לא רק מכשיר צבאי אלא גם כוח פוליטי ממדרגה ראשונה: זהו אמצעי לבסס את תביעותיו של המשרטט, את ערכיו החברתיים והסמליים, כשהם מוסוים ב"אובייקטיביות מדעית". בדרך-כלל בוחנים מפות על-פי "דיוקן", דהיינו מידת הצלחתן לשקף ולתאר נופים מורפולוגיים ואת התכסית האנושית הבנויה עליהם. אבל מפות מתארות מציאות פיזיקלית, שאינה שונה אלא בצורתה משאר צורות של דברי דפוס. הגבולות שעל המפה, פירוט העצמים המופיעים עליה והשמטתם של אחרים, בחירת הסימנים המוסכמים (icons) שרטוט גודלם היחסי של היישובים ובעיקר בחירת שמותיהם של העצמים והיישובים, הם בעצם המילון ש"ספרות" המפות נכתבת בו (או הפיקציה שלהן). בנדיקט אנדרסון מצטט חוקר מתאילנד הכותב:

מפה [נתפסת] כהפשטה מדעית של המציאות; מפה מתארת משהו שכבר קיים "שם". בהיסטוריה שתיארתי היחסים הם הפוכים: מפה צפתה מציאות מרחבית ולא להפך, המפה היא מודל עבור, לא מודל של מה שהיא התיימרה להציג... היא הפכה למכשיר לקונקרטיזציה של פרויקציות, על פני הקרקע (Anderson 1991, 175).

חברי ועדת השמות לא היו זקוקים לשיעור במשמעותן של מפות. פעולתם בת עשרות השנים בשרטוט המפה העברית של ארץ-ישראל הוכיחה שמלאכתם הקרטוגרפית וההיסטורית היתה תמיד מונעת בשאיפה לממש בעלות צבאית, פוליטית וסמלית על נחלת האבות.

מתוקף החלטת האו"ם על חלוקת ארץ-ישראל מנובמבר 1947 זכו היהודים בנגב ובערבה. הם מימשו זכותם זו בעת שכבשו את השטח כולו במבצע צבאי מזהיר. עתה היה צורך לקבוע עובדות בשטח, וקביעת מפה עברית היא אמצעי רב עוצמה, שאינו נופל בחשיבותו מסלילת כבישים ומחקמת יישובים; הוא כמובן קל יותר, מהיר יותר וזול יותר. בתוך חודשים אחדים (עבודת הוועדה נמשכה עשרה חודשים) אפשר היה להציג מפה ולהפיץ אותה לציבור, שבלאו הכי לא יכול היה לבקר באזור הקשה לגישה, ומפה זו הקנתה את התחושה שאכן נוצרה מציאות חדשה, יהודית, במרחבי הנגב השוממים. ואם היו חברי הוועדה זקוקים לתמריץ, הרי זה סופק להם במכתב שלל ראש הממשלה לירי הוועדה ובו כתב: "עלינו להרחיק את השמות הערביים מטעמים מדיניים";

כשם שאין אנו מכירים בבעלותם הפוליטית של הערבים על הארץ כן אין אנו מכירים בבעלותם הרוחנית ובשמותיהם².

למרבה האירוניה, יכלה הוועדה לעמוד במשימת עברות (Hebraization) מפת הנגב והערבה רק הודות לכך שהמטור והתרבות, שאותם באה לעקור משורש ולהשכיח, סיפקו לה את כל הכלים והאמצעים. האזור כולו מופה, שורטט, תואר, ושמותיו נאספו בידי שליחיה של האימפריה הבריטית. כידוע, הבריטים הפכו את המיפוי לאבן הפינה של שליטתם ברחבי האימפריה. המפות הרשמיות הראשונות שערכו היו של אירלנד (1653), כאשר ביקשו להפקיע את אדמותיהם של האירים המרדנים ולמוסרן לחיילים ולמנתחלים אנגלים. מאז, הלך המודד בצד הקצין הבריטי, ולעתים לפניו. קצינים בריטיים ששירתו בחיל ההגנדה המלכותי עסקו במדידות ובשרטוט מפות בכל רחבי העולם: מפות גבולות, מפות גיאולוגיות, מפות מנהליות, מפות מגלי ארצות, מפות מסילות ברזל, ששורטטו בקנה מידה גדול וקטן, הפכו את הכתמים הלבנים שעל מפת העולם לכתמים אדומים – צבען המוסכם של הטריטוריות שהפכו לחלק מן האימפריה – שטחים שמעבר להם שכן "הצד השני של הירח" – כדברי הלורד סליסבורי. מיפוי האימפריה נחשב באותם ימים למטלה הרומה למיפוי החלל החיצון בימינו. גיימס מוריס מספר:

נפוליון, שצפה בפרימדות של גיזה קרא לחייליו: "חיילים, ארבעים מאות משקיפות עליכם". הבריטים, כמעט ברגע שהגיעו למצרים, סחבו תיאודוליט לראש הפירמידה ועשו אותה לנקודת טריאנגולציה (Morris 1980, 373).

לא מקרה הוא, שהמפה בקנה מידה 1:125,000 – זו ששימשה כמפת הבסיס לפעולתה של "ועדת השמות" הישראלית, נערכה בהשתתפותן של שתיים מן הדמויות המפורסמות ביותר בתולדות האימפריה הבריטית: הרברט הורשיו קיצ'נר ולורנס איש ערב. המפה עצמה קרויה על שמו של מנהל משלחת הסקר, הקפטן סטוארט פרנסיס ניוקומב מחיל ההגנדה המלכותי, שהחל במלאכת מיפוי האזור במחצית השנייה של שנת 1913 וסיים אותה בסוף מאי 1914, חודשים אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. האינטרס האימפריאלי של בריטניה באזור היה קשור כמובן לתעלת סואץ ולהגנתה. אולם, הם הסוּו את המטרות הצבאיות של הסקרים ושל המפות ששורטטו לפיהם, והציגום כפרויקט שנועד לחקור את עברו של ארץ התני"ך ולהתחקות אחרי תוואי מסעם של בני ישראל במדבר. גם המוסד שפעלו במסגרתו היה גוף אורחי: "הקן לחקירת ארץ-ישראל" (Palestine Exploration Fund), ועוד נעסוק בה בהמשך. על הקשר ההדוק שבין צבא לבין קרטוגרפיה, ארכיאולוגיה ופוליטיקה תעיד העובדה שקיצ'נר המודד הפך במשך השנים לגנרל, לפילדמרשל ולשר המלחמה הבריטי במלחמת העולם הראשונה; לורנס הארכיאולוג הפך לקצין מודיעין ולרוח החיה במרד הערבי, שפסגת הישגיו הצבאיים התבטאה בכיבושה של עקבה מידי התורכים ב-1917, ואילו הקפטן (אחר כך קולונל) ניוקומב מילא תפקידים פוליטיים במזרח התיכון והיה אחראי להתוויית גבולות ארץ-ישראל המנדטורית.

קפטן ניוקומב לא היה הראשון שסקר את הנגב ואת הערבה: קדמו לו משלחות של הקן הבריטית, ובעיקר משלחתו של הגיאולוג אדוארד האל, שסקרה את האזור ב-1883. קיצ'נר הצטרף למשלחת זו והקים את רשת הטריאנגולציה מעקבה ועד לים המלח. חשיבותה של עבודה זו הוכחה ב-1914, כאשר מנעו השלטונות התורכיים מניוקומב גישה לאזור עקבה והוא הסתמך על הסקר של קיצ'נר. אבל, ניוקומב לא יכול היה להסתמך בביטחון על השמות הערביים של העצמים הטופוגרפיים, שכן קיצ'נר עצמו כתב ברו"ח שלו כי "מחמת תנועתה המהירה של המשלחת וחוסר האפשרות להשיג מורי דרך מקומיים, השמות אינם, לדעתי, אמינים כל צרכם, אף כי השתמשתי בכל הזדמנות לברוק אותם על-פי ידע מקומי" (Kitchner 1889, 199–222).

איסוף השמות ורישומם במפה היו חיוניים בעיניו של ניוקומב. הוא, ככל הסוקרים הבריטים, ייחס לטופונימיה (תורת השמות הגיאוגרפיים) חשיבות מכרעת ולא רק מטעמים גיאוגרפיים-קרטוגרפיים. שמות מקומיים הם תמצית המורשת התרבותית; הם מנציחים אירועים היסטוריים ופותרים פתח להבנת תמונת עולמם של התושבים המקומיים. חשיבותם של השמות בארץ-ישראל היתה מכרעת,

2. ועדה לקביעת שמות מקומות בנגב, ישיבה מס' 8 (20.10.49), ארכיון המדינה: ארכיון ברזר, ג/2613.

משום שכבר הוכח שהערבים שימרו שמות עתיקים רבים ולכן יכלו לשמש כאמצעי לזיהוי אתרים ארכיאולוגיים. הקשר הזה שבין טופונימיה לארכיאולוגיה הניע את ניוקומב להזמין שני ארכיאולוגים צעירים, וולי ולורנס, כדי שישקרו את האתרים העתיקים ויאספו שמות. כך כותב ניוקומב בדו"ח שלו:

מאמץ רב הושקע באיסוף השמות, אבל יש בכך קושי גדול, רב אפילו מהרגיל, בגלל טבעם החשדני מאוד של הברואים המקומיים, ואף אם קל למצוא מורי דרך שיש להם ידע כללי על האזור, קשה [למצוא] את אלה היודעים את שמותיהם של מקומות קטנים בכל אזור (Newcomb 1914, 128-133).

לכן, נאלץ ניוקומב לרשום במפתו שמות מקומות שנאספו בידי נוסעים אחרים, ובעיקר בידי הסוקר הצ'כי אלויס מוסיל שסייר באזור בשנים 1895-1902. אמנם, מפתו של מוסיל היתה לא מדויקת וזכתה לביקורת קשה, אבל עובדה זו לא הרתיעה את ניוקומב והוא העתיק ממנה שמות רבים. מכל המקורות האלה הצליח להרכיב רשימה של כ-600 שמות, המופיעים על המפה בקנה מידה של 1:125,000. בתחום שיהיה לימים בארץ-ישראל המנדטורית.

מפתו של ניוקומב הודפסה ב-1915 וסווגה כסודית. היא שימשה את הצבא הבריטי בעת המלחמה, ולאחריה פורסמה ברבים ושוורטטה מחדש בידי מחלקת המדידות של המנדט הבריטי. מפה זו שימשה בסיס למפות מפורטות יותר שהיו בידי הצבא הישראלי במסע כיבושו של האזור, והשמות המופיעים בה היו אלה ש"ועדת השמות" היתה אמורה לעבֵר.

חברי הוועדה, כולם מומחים במקצועם, ידעו היטב כי שמות המקומות היו משובשים במידה רבה ותרגומם מערבית לאנגלית גרם לכך שיסורו עוד יותר. אבל לא היתה להם ברירה, אלא להסתמך עליהם ולו רק בגלל העובדה שכל תושבי האזור הברואים גורשו בידי הצבא הישראלי במהלך 1949-1950, ופשוט לא היה את מי לשאול. הם אמנם ניסו להרכיב תעתיק מדעי של השמות הערביים, אבל בעצם לא ייחסו חשיבות מרובה לתיקון השמות, שהרי כל מטרתם היתה להשכיחם ולהחליפם, כך כתוב בדו"ח הסיכום של הוועדה:

השמות שמצאנו, לא זו בלבד שהם זרים לנו בצליליהם, אלא גם משובשים הם כשלעצמם. משמעותם מטושטשת ורבים מהם אינם אלא שמות פרטיים מקריים או כינויים שלעיתים נושאים אופי של גנאי וגידוף; לא מעטים השמות הדוחים במשמעותם העגומה והקודרת ששיקפה את אולת ידם של הנודדים ואת התבטלותם בפני קשיי הטבע.³

הרחייה המזלזלת הזו של השמות הערביים סותרת את מעשי הוועדה, משום שכל עבודתה הסתמכה על השמות האלה. כל השמות החדשים (להוציא מיעוט מבוטל) נקבעו בהתייחסות ישירה לשמות הישנים ולא פחות מ-333 מתוך 533 השמות החדשים הם תרגום השם הערבי, או שמות עבריים שנקבעו על-פי דמיון הצליל לשם הערבי. יתרה מזו, עצם העיקרון של מחיקת כל השמות הערביים לא היה מקובל על חלק מחברי הוועדה, והוא התקבל רק עקב לחץ פוליטי ובהשפעת כמה חברי ועדה, שהעלו נימוקים פטריטיים.

המדענים מקרב חברי ועדת השמות הבינו היטב מהי המשמעות המכרעת הנודעת למחיקת השמות הערביים: "במחיקת כל הכתוב על המפה", אמר פרופ' שמואל ייבין, "יש אסון מדעי".⁴ במחיידי מוחקים מסורת תרבותית שלמה הטומנת בחובה גם מסורות ישראליות-יהודיות. אמנם החוקרים השתדלו לזהות את כל השמות העתיקים במאמץ "לגאול ככל האפשר שמות מימי קדם", אבל מאמץ זה היה מוגבל למחקר בזמנם, וזיהויים רבים היו שניים במחלוקת קשה, אמר יוסף ברטלבסקי:

לדעתי, אין ויכוח על הצורך בשיעבור עצמו, אולם אין למחות מעל המפה את השמות הערביים. אחרת נחסום את הדרך למעיין ולאיש המדע, וכדאי גם להניח פתח להבא לתיקונים בקביעותינו. מחיקת השמות הערביים תזיק למדע ולמפה.⁵

3. ראו הערה 1.

4. ארכיון המדינה: ארכיון ברזור, ישיבה מס' 1 (18 ביולי 1949).

5. שם.

ועוד נימוק השמיע ברסלבסקי: "אין לזלול באוכלוסייה הערבית שבארץ ובצרכיה להכיר את השמות הערביים". גישה זו נתקלה בתגובה חריפה מצד מיכאל אבי-יונה: "לדעתי אין טעם בשמירתם [של השמות הערביים]. הטענה על דמוקרטיה מופרכת; לטובת מיעוט של 10% אין להכריח רוב של 90% להשתמש בשמות ערביים... הרי עצם מקור הידיעות ביישוב הערבי נסתם, הערבים אינם במקום".⁶ יו"ר הוועדה, זלמן ליפשיץ (ליף), העיר:

כשם שהברואים שבנגב לא היכו שורשים במקום, כך גם השמות אינם מושרשים. לשיעבור השמות ישנה כוונה מדינית ובאפיק זה צריך לזרום דיונו... המשימה שהושמה עלינו היא פוליטית ביסודה. לאמיתו של דבר יורדת מעל הפרק כל השאלה של השמות הערביים בנגב, לאחר שכמעט אין שם בדואים.⁷

כנראה הגיעו הדי הוויכוח הזה לידיעת ראש הממשלה, והוא התערב בו בשולחו הוראה "להרחיק את השמות מטעמים מדיניים". הפשרה שעשו עם "האסון המדעי" של "מחיקת כל הכתוב במפה" היתה בפרסום רשימו (Gazetteer) הכולל את השמות החדשים בצד השמות הישנים. זו היתה הפעם האחרונה שבה פורסמו השמות הערביים, שכן בסדרת מפות ששוטרטו במרכז המיפוי הישראלי כבר סומנו רק השמות החדשים. סיירי המדבר הוותיקים המשיכו לכנות את הנחלים ואת בארות המים בשמותיהם הערביים, במין גנדרנות שבאה לרמוז על שורשיהם. אבל גם מסורת זו לא האריכה ימים, והמפה העברית הפכה לעובדה: הקונקרטיזציה של הטלת (projecting) המפה העברית על סלעי הנגב ועל קניוני הערבה, הושלמה.

עולם שלם שתואר "בשמות הפרימיטיביים של הברואים", כדברי אחד מחברי הוועדה, נעלם, יחד עם בני האדם "שלא היכו בו שורש" בכך שחיו חיי נודדים, ולבסוף גורשו ממנו בכוח. לא היה עוד מי שיכנה את העצמים הגיאוגרפיים בשמותיהם "המסורסים והמשובשים", ולעומת זאת השתמשו השמות "המתחייבים מן השינויים הכבירים שחלו בנגב", כדברי חבר ועדה אחד: המפות, שלטי ההכוונה בכבישים ובצמתים, שמות היישובים, העיתונים, כתובות הדואר וספרי ההדרכה והגיאוגרפיה דאגו לכך. גיאוגרף ערביישראלי, שוקרי עראף, טרח לשמר את השמות הערביים ולפרסמם בספרים, אולם איש מן הישראלים לא קרא אותם. דורות של ישראלים הכירו את שמותיהם של אתרי הנגב והערבה מבלי שיעלו על דעתם שאינם אלא סירוס של שמות ערביים. שמו של מכתש רמון, אולי התצורה הגיאולוגית הרמטית ביותר בנגב "נגור מהתואר רם", קובע מדרך טיולים ישראלי. העובדה שבערבית היה שמו ואדי רומאן (נחל הרימונים), או שתמנע (מכרות הנחושת העתיקים) הוא סירוס של השם הערבי מנעיה, ונחל רודד הוא ואדי רדאדי, לא נחשבה כראייה לאזכור. ככלות הכל קבעה הוועדה: "ייתכן ששמות ערביים שובשו ולבשו צורה נוכרית ועתה הם נגאלים".⁸ דהיינו לא הישראלים הם שסירסו שמות ערביים, אלא להפך. גישה מתנשאת זו אינה פוסחת אפילו על שמות ערביים שהנציחו מנהיגי שבטים בדואים, או אישים אחרים: אבו ג'רוואל הפך לגורל; אברירותיה שינה לא רק את לאומיותו, אלא גם את מינו – הוא הפך לרוח.

שמות "בעלי משמעות שלילית" זכו בשמות "המבטאים את התחייה ואת יפי המקום": במקום ביר חנדס שפירושו "באר צלמוות", בחרו למקום את השם באר אורה; ובמקום עין ויבה שפירושו מגיפה בחרו בשם המצלצל כ"תנ"כי עין יבה. המאמץ למצוא שמות שיצלצלו כ"תנ"כיים, ולכן ייחשבו כעתיקים, בולט בכל עבודת הוועדה. ישראלי לא יעלה בדעתו שגרופית בא מאום גרפינא, באר עדה הוא אבן עודה, וירוחם מחליף את רח'מה הערבי. צלצול פסידו-תנ"כי זה נדרש משום שהמקורות העתיקים דלים בשמות: במקורות היהודיים נמצאו שמות ספורים ובשמות יווניים ורומיים הסכימו להשתמש רק אם "ברורה האפשרות של שחזורם העברי"; לא רק שמות ערביים אינם רצויים אלא אפילו שמות יווניים-לטיניים מן המאה הרביעית לספירה. בנוסף, קיימות היו (ועודן קיימות) מחלוקות חריפות בין החוקרים על זיהויים של שמות המקומות העתיקים באתרים מוגדרים.

6. ארכיון המדינה: ארכיון ברור, 4, ישיבה מס' 2 (29 ביולי 1949).

7. שם.

8. רשימון השמות הגיאוגרפיים בגיליון הדרומי של מפת ישראל, מבוא, שנתון הממשלה תשי"א, עמ' 311-279.

אבל חברי הוועדה לא יכלו לעמוד בפיתוי. הם העניקו שמות תנ"כיים כגון יְסֻבְתָּה (במדבר ל"ג, 33) עֲבֹרָה (שם, 35) וְהָרָה וְהָרָה (שם, 37), למרות שזיהויים אלה שנויים במחלוקת. כדי להדוף ביקורת, צירפו חברי הוועדה את ההסתייגות הבאה: "רשימה זו (שכללה 65 שמות) אין כוונתה לקבוע זיהויים. הובאו בה גם שמות היסטוריים שלא זהו אבל נבחרו לשמש יסוד לשמות גיאוגרפיים".⁹ אלא שכמובן, הסתייגות זו מופיעה במסמך נשכח משנת 1951, והחוקה ביישוב יטבתה, על הדרך לאילת, משוכנע שהוא אכן נמצא בתחנה של בני ישראל במסעם במדבר.

במקרה בולט אחד לא יכלה הוועדה להסתתר מאחורי ההסתייגות שהשמות אינם "מכוונים לקבוע זיהויים". היא קבעה את מקומו של הר ההר, מקום קבורתו של אהרן הכהן (במדבר כ', 22), בהר מסוים הנמצא לא רחוק ממכרות הפוספטים במרכז הנגב. זיהוי זה נקבע למרות שהזיהוי המקובל (עוד מן המאה הראשונה לספירה) הוא ליד פטרה באדום ושם גם נמצא קברו של אהרן, הנערץ על מוסלמים ויהודים כאחד. כעשרים שנה לאחר שנקבע שם המקום, התברר שאי-אפשר עוד להתמיד בזיהוי (שמלכתחילה היה מפוקפק) ואז שונה שם ההר להר צין, אבל כדי לשמור על כבוד הוועדה, הושאר השם הר ההר בסוגריים.

חברי הוועדה מצאו להם "פתרון עזר לייחוד השמות" התנ"כיים והגבירו את הקשר הפסידו-תנ"כי בדרך של קביעת לא פחות מ-50 שמות פרטיים מן התנ"ך – "שמות אבותינו ומלכינו". "שמותיהם הפרימיטיביים" של הברואים נמצאו יפים לא רק לסירוס "על-פי דמיון צלילים", אלא אף לתרגום מילולי. חברי הוועדה לא יכלו להתעלם מטביעת העין, מיפי הביטוי ומשורשיותם של הברואים "שלא היכו שורש במדבר", תכונות שהתגלו בשמות הערביים המתארים תופעות טבע, תצורות מורפולוגיות, צמחים ובעלי חיים. לכן, תרגמו לא פחות מ-175 מהם, אף כי שמרו לעצמם את הזכות לקבוע איזה מהם "מדויק", איזה "לא הוגדר כהלכה" ואיזהו "כיניו שלא ראוי לתרגמו".

שוכני המדבר לא המציאו את שמותיהם במהלך דיון למדני, מסביב לשולחן. שמותיהם היו אורגניים ונקלטו בתהליך ממושך, אבולוציוני ומסתורי שהביא לכך שהשם שהיטיב לתאר את תכונות המקום או את זהות יושביו – והיה קליט ונוח לזיכרון – הוא שנקבע באופן מקרי. לא נעשה ניסיון מודע, "מדיני ולאומי" לכסות את ארצות נדודיהם ברשת של "אחיזה והתנחלויות" על-ידי קביעת שמות. רק מי שצפה במרחבים ממעוף הציפור, ועל גבי פיסת נייר שהתיימרה לתאר אותם ב"קנה מידה" נוח, תפס את מקבץ השמות המקריים כמעשה של "בעלות רוחנית" שצריך לבטלו, ולפתוח בתהליך מידי, ביורוקרטי של "התנחלות", שביטויה הוא "לקרוא בשמות את הריו וגבעותיו, נחליו וערצויו, מקורות המים שבו וכו'". קצת אל קרייך, ראס אל זוירח, נקב אל אַמְעו, עין מורה, ואדי חַנְאני, ועין עֵדְיָאן, לא קיבלו את שמותיהם בדרך שנקבעו מחליפיהם העבריים: המְשֵׁר, ראש זוהר, מעלה עמיעו, עין מור, חִיזן או יטבתה, דהיינו במהלך דיון קצר בישיבה; הם פשוט היו שם, עד שבאו בני אדם ומחקו אותם, בשם "צרכים מדיניים".

על תהליך קביעת השמות יעיד קטע זה מפרוטוקול הוועדה:¹⁰

כרנב:

- י. בן צבי: מציע פְּרוֹבִים. שני מובנים למונח הזה: מין ירק; מלאכים.
 ש. ייבין: מציע להשיב לכרנב את שמו ההיסטורי מַמְפְּסִיס (Mampsis).
 מ. אבי יונה: אי-אפשר להשאיר את השם ממפסיס, כי שם זר הוא [יווני-ביזאנטי, מופיע במפת מידבא ובכתבי אבות הכנסייה הנוצרית].
 ב. צ. אשל: כרנב של ימינו היא על גבעה שמעל לחרבות ממפסיס. השם ממפסיס ישמש לחרבות ולכרנב יש לחדש שם עברי שיהיה הולם מקום זה העשוי להיות מרכז לישוב ולתחבורה.
 א. י. ברזוד: מציע פְּרָב.
 ש. ייבין: מתנגד לכרובים ולכרנב. אם לא להשאיר את השם היווני ממפסיס מוטב לקבוע שם עברי חדש.
 י. פרס: מציע עיר הנגב.
 ש. ייבין: כשאומרים עיר הנגב מתכוונים לבאר-שבע.

⁹ שם, עמ' 289.

¹⁰ ארכיון המדינה: ארכיון ברזוד, ישיבה מס' 8 (20 באוקטובר 1949) ג/2613.

הדיון נמשך בישיבה אחרת ולבסוף הוחלט לקרוא לחורבות ממפסיס (שרידי יישוב נוצרי גדול ובו שתי כנסיות חרות) בשם ממשית. לדעת הוועדה, היה זה שמו העברי המקורי של המקום, שסורס בידי היוונים. המקום ש"עשוי היה להיות מרכז ליישוב ולתחבורה", אכן הפך לעיירה, ושמה – דימונה: "השם הוא מקראי (יהושע ט"ו, 22). צלילי השם נשתמרו בשם הערבי הראבת אם דומנה" – קבעה הוועדה (שם).

הרברט הורשיו קיצנר, אילו קם לתחייה, היה בוודאי מצטער על אובדנם של השמות הישנים שליקט בקשיים כה מרובים. אבל בונה האימפריה האגדי ובנו של מתנחל אנגלי באירלנד היה מבין את ההיגיון שבמבצע הביורוקרטי הישראלי. ככלות הכול, כך נהגו הבריטים בכל טריטוריה שבחרו להתנחל בה – מאירלנד במאה ה-17 ועד רמות קניה בתחילת המאה ה-20; בקנדה, באוסטרליה וברחביה. בכל אחת מן הטריטוריות האלה שורטטו מפות טופוגרפיות ועליהן הודפסו שמות רשמיים, שהיו תערובת של שמות אנגליים (אישים ומקומות במולדת הישנה), שמות שנקבעו בידי מתנחלים וחיילים, ושמות מקומיים של הילידים ששוננו כך ש"אפשר להגותם בשפה תרבותית". הילידים, ש"ישובו מחדש", הסתגלו למפה החדשה, עד כי שכחו בעצמם את השמות המקוריים. מעטים מקרב הברואים, אלה שלא גורשו אל מעבר לגבולות ישראל ו"רוכזו" בצפון הנגב, זוכרים את השמות הערביים. ואין פלא בכך; רב כוחה של הביורוקרטיה בהכתבת המפה החדשה: שלטי דרכים, חותמות דואר, תכתובת משרדית ודיווחים עיתונאיים כופים אותה.

הביורוקרטיה חזקה דיה אפילו לכפות על הברואים את שמות יישוביהם החדשים (אליהם "רוכזו"). שמה של עיירת בדואים ליד באר-שבע הוא רהט – שם עברי מצלצל שנקבע בידי "ועדת השמות".

"הוועדה לקביעת שמות בשטח הנגב" סיימה את עבודתה ב-20 במארס 1950. על-פי הדו"ח הרשמי שלה, קיימה הוועדה 24 ישיבות מליאה, חוץ מישיבות ועדות משנה וסיוור אווירי מעל הנגב. הוועדה דנה בכ-2,500 הצעות, ומתוכן בחרה 533 שמות, שמתחלקים (על-פי מיון הדו"ח הסופי) כך:

70	שמות היסטוריים ולפיהם נקראו עוד 50 עצמים שבשכנות
50	שמות פרטיים מן המקרא
175	תרגומים (מערבית)
150	שמות לפי רמיון צלילים (לשם הערבי)
30	שמות שחודשו
8	שמות שנשארו בלי שינוי

בנוסף, נרשמו 27 שמות של יישובים עבריים שהיו קיימים בנגב, ובסך הכל 560 שמות במפת ישראל בקנה מידה של 1:250,000, גיליון דרומי (שפורסמה ב-1951).

בהקדמה לרשימת השמות הגיאוגרפיים שפרסמה הוועדה נאמר:¹¹

בתהליך התנחלותנו קראנו שמות עבריים לכל יישובינו תוך מאמץ מתמיד לגאול ככל האפשר שמות מימי קדם, אך לא יצאנו בפעולה זו מחוץ לתחומי היישובים, אל ההרים והגבעות, הנחלים והעמקים.

המטלה שלשמה קמה ועדת השמות לנגב – הושלמה, אבל היא המשיכה להתקיים שכן חברה שאפו "להמשיך בפעולה" גם באזורים אחרים. הם ראו את "ייחוד השמות הגיאוגרפיים בארצנו בעיה חיונית", והניסיון שצברו בעברות מפת הנגב אפשר להם, לדעתם, לבצע את המשימה בהצלחה. זמן מה פעלה הוועדה בלא-כתב מינוי חדש עד שבמארס 1951 קיבלה הממשלה החלטה: "למנות ועדת שמות ממשלתית אשר החלטותיה תחייבנה את מוסדות המדינה". אם בתפקידה הקודם יצרה הוועדה "יש מאין", הרי שבגלגולה החדש נכנסה לתחום פעילותה של ועדה ותיקה שעסקה עשרות שנים בקביעת שמות ליישובים יהודיים בארץ-ישראל. ועדה זו הוקמה עוד ב-1925 ביחזמת הקרן הקיימת לישראל, ופעלה מאז. הפתרון שנמצא אז היה למזג את שתי הוועדות, מה גם שכמה מחבריהן פעלו בלאו הכי בשיתוף. ההרכב האנושי, הניסיון המקצועי ותחושת השליחות היו זהים, אבל היה הברל מכריע בין שתי הוועדות שהתאחדו: בעד שוועדת השמות לנגב פעלה על-

11. ראו הערה 1.

פי מינוי רשמי של מדינה ריבונית, פעלה ועדת הקרן הקיימת כגוף וולונטרי, ומרותה היתה מוסרית-ציבורית. היא היתה שריר של תקופת טרום המדינה והחלטותיה חייבו רק את היישוב היהודי.

הסמכות לשרטט מפות רשמיות ולקבוע שמות טופוגרפיים היתה בידי השלטון המנדטורי הבריטי. ועדת הקק"ל יכלה לתת שמות רק ליישובים שהוקמו על אדמתה, אבל לא יכלה לצאת "מחוץ לתחומי היישובים, אל ההרים והגבעות, הנחלים והעמקים". השלטונות הבריטיים היו קנאים גדולים לסמכותם הבלעדית להעניק שמות רשמיים בפלסטינה (ארץ-ישראל). על קנאותם זו תמיד העובדה שהם ערכו, עדכנו ופרסמו רשימונים של שמות רשמיים שהכילו אלפי שמות של יישובים, חורבות ועצמים גיאוגרפיים, ורק שמות אלה – באיותם המדויק (באנגלית), הופיעו על המפות. הרשימון הראשון, משנת 1931, עודכן ב־1940, ב־1945 ולבסוף ב־1948, ממש ערב עזיבתם את פלסטינה. רק חמישה אחוזים משמות אלה היו עבריים והיתר היו ערביים. מאמציהם של נציגי היישוב הציוני לשכנע את שלטונות המנדט "להחזיר את השמות העבריים העתיקים" לא זכו להצלחה. הבריטים היו בודאי ערים לכך שמקורם של רבים מן השמות הערביים הוא עברי, אבל הם נמנעו מלפתוח חזית נוספת בסכסוך היהודי-ערבי, ולכן הקפידו לשמור על הסטטוס-קוו הטופונימי: הם הכירו בסמכותם של המוסדות היהודיים להוסיף למפה ולרשימון רק את שמות היישובים שהקימו. מובן שהגורמים הציוניים כעסו על עמדת ממשלת המנדט וראו בה ביטוי לגישה עוינת: "במשך כל שנות הכיבוש הזר בארץ-ישראל", מסכמת בדיעבד אחת מחברי ועדת השמות, "נמחקו שמות עבריים מקוריים, שובשו ולעתים לבשו צורה נכרית" (ביתן 1992, 366).

על כן, אפשר להבין באיזו תחושה של תיקון עוול היסטורי שמעו חברי ועדת הקק"ל, שהצטרפו לוועדת השמות הממשלתית, את הודעת היו"ר, ד"ר אברהם בירן:

לוועדה יהיה מעמד רשמי. השמות שייקבעו על ידיה ליישובים החדשים ההולכים ונוסדים ולמקומות הגיאוגרפיים בכל הארץ יפורסמו בילקוט הפרסומים [העיתון הרשמי] של הממשלה – ברשומות – והשימוש בהם יהיה חובה על השלטונות, הרשויות המקומיות והמוסדות הלאומיים והציבוריים.¹²

ובעיקר – רק שמות שייקבעו בוועדה יירשמו במפות מדינת ישראל. בעיני האנשים שהקדישו את חייהם לעשיית מפה עברית, זה היה הביטוי הממצה ביותר לעצמאות ישראל ולריבונותה הלאומית על המולדת.

המתען שהביאו אתם חברי "ועדת השמות" של הקק"ל היה נכבד: במשך 26 שנות פעילותה נקבעו כ־400 שמות של יישובים יהודיים. למרות היותה גוף וולונטרי שינק את סמכותו "מטעם הקונגרס הציוני" (כהגדרת הוועדה), והחלטותיה חייבו רק את היישוב היהודי, בכל זאת היה לה מעמד רשמי. ממשלת המנדט הכירה בה כגוף המוסמך להמציא לה את שמות היישובים היהודיים (בתעתיקים העברי והאנגלי) לצורך פרסומם בעיתון הרשמי, ברשימון השמות ובמפות הרשמיות. יישוב ששמו לא פורסם בעיתון הרשמי לא היה מוכר בעיני שלטונות המנדט, ולכן לא יכול היה לנהל את ענייניו עם הרשויות. מכתב ששלח ועד גוש הגליל המערבי במאי 1941 לקרן הקיימת, חזר ומאיץ בוועדת השמות

על הצורך הרב בהכרת "הנקודות" שבי ציון, עברון (עין שרה) ומשמר הים בתור נקודות יישוב על-ידי הוועדה בעיתון הרשמי, ועל-ידי כך המוכתרים יוכלו לקבל את משכורתם [ממשלת המנדט].¹³

לא רק היישובים האיכו בוועדת השמות, אלא אף המזכיר הראשי, ראש המנהל המנדטורי הבריטי: ביוני 1928 פנה המזכיר הראשי אל הקק"ל וביקש לקבל את שמות היישובים החדשים כדי לפרסמם בעיתון הרשמי. ועדת השמות לא מיהרה לספק את השמות. ובמכתב מיום 25 ביוני 1926 מודיעה הקק"ל למזכיר הראשי שיו"ר הוועדה, מנחם אוסישקין, "נסע לחו"ל וישוב אחרי חודשים אחרים ואפשר יהיה לכנס את הוועדה רק לאחר שובו".

12. ועדת השמות הממשלתית, ישיבה מס' 1 (8 באפריל 1951), ארכיון המדינה: ארכיון ברזר, ג/2613.

13. אצ"מ KKL/5/11813.

לא מקרה הוא, שמנחם אוסישקין, יו"ר הדירקטוריון של הקק"ל (1941-1963), מי שניהל בריכוזיות כמעט אימפריאלית את המוסד הציוני המרכזי הזה, ישב בראש ועדת השמות. האיש שניהל עשרות בשנים את הקק"ל – הוא המוסד הציוני שרכש קרקעות בארץ-ישראל ובכך אפשר את הקמת היישובים היהודיים, הכפריים והעירוניים – לא עסק רק ברכישת קרקעות. פרשת חייו של אוסישקין מגלמת את המסירות, את כושר הגיוס של בני אדם ומשאבים, את היכולת לתרגם אידיאות נשגבות לשפת המעשה היומיומי, את הדבקות במטרה שדחתה כל פקפוק וכל עכבה, את האגרסיביות והשבטיות – שהביאו את הסאגה הציונית לפסגות הצלחותיה. האדם שהשתתף בהקמת "הסתדרות המורים העבריים בארץ-ישראל" הבין היטב את הקשר האמיץ שבין הרוח לחומר. הוא היה הרוח החיה בהקמת אוניברסיטה עברית בירושלים וראה בה "מקדש לאומי חדש, היכל החכמה והמדע של הרציון", אבל אמר בגלוי: "לא בשביל מרכז רוחני קראתי את הקריאה שלי, כי אם בשביל חיזוק פוליטי של מעמדנו בארץ. מרכז רוחני בלי מרכז פוליטי זהו ראש בלי גוף". אוסישקין לא עסק במחקר גיאוגרפי וטופוגימי לשמו; הוא דאג להקים יישובים אבל עמד על זכותו לקרוא להם בשמות ש"גואלים את שם המקום מנשיית הדורות, משיבים אותו לתחייה ומקים את השם העברי-ההיסטורי על נחלתו".

ועדת הקק"ל הגדירה את היסודות לקביעת שמות היישובים במשפטים אלה:

קדם כל – מבחינה היסטורית-עברית. השמות העבריים ההיסטוריים של המקומות בארץ-ישראל הינם העדות הנאמנה ביותר שהמקומות האלה היו נחלת אבותינו מאז ומעולם וזכויותינו-תביעותינו על המקומות האלה ועל הארץ הזאת הינן היסטוריות-עתיקות, על כן אם ועדת השמות משוכנעת כי היישוב החדש נמצא סמוך למקום – ובייחוד במקום שהיה בו יישוב יהודי, באחת התקופות של עם ישראל בארץ-ישראל וכי שם המקום ההוא נשתכח במרוצת הדורות, או נשתמר בשינוי צורה בפיות הכובשים השונים עד שהגיע אלינו בצורתו הנוכחית ונתגלם בצורה של כפר ערבי, של שרידי "חורבה" או "תל" וכדומה – קובעת הוועדה ליישוב החדש או המחודש את שם המקום ההיסטורי-העברי בצורתו המקורית. אם הוועדה אינה משוכנעת כי היישוב החדש או המחודש נמצא בסמוך למקום שבו היה יישוב יהודי בתקופות ההיסטוריות הקדומות של עם ישראל בארצו – קובעת לו הוועדה שם-זיכרון או שם סמלי.¹⁴

הצורך למצוא צידוק לזכויות-תביעות על המקומות ועל הארץ הזאת בדרך של החייאת שמות עבריים עתיקים, הפך את המומחים למקרא ואת חוקרי קדמוניות ארץ-ישראל לחברים החשובים ביותר בוועדת השמות. מומחים אלה ניהנו בידע רב שנרכש תוך עיון במקורות ובהסתמכות על דורות של חוקרים, יהודים ולא יהודים, שעסקו בטופוגרפיה מקראית. הבעיה היתה, שזיהוי המקומות העתיקים אינו מדע מדויק ורבו המחלוקות בין החוקרים מבלי שנמצאו עדויות מוחשיות להכריע ביניהם.

הרצון לשחזר את מפת ארץ-ישראל העתיקה על-ידי זיהוי מקומות – היה עתיק יומין, אף כי אז לא נועד לצורכי ביסוס תביעות בעלות, אלא למטרות דתיות ולמחקר היסטורי. עולי רגל, נוסעים וחוקרים ניסו את כוחם בזיהוי והסתמכו לשם כך על מסורות עתיקות וסברות מופרכות, שהוצעו להם בידי מורי הדרך שלהם. למשל, בימי הביניים זוהתה עקרון הפלשתית עם עכו בשל דמיון הצלילים בשפות האירופיות, על כן כינו את המגדלור העתיק של עכו "מגדל הזבובים", שכן בעקרון שכן מקדשו של בעל-זבוב. נוסעים ואנשי דת המציאו זיהויים מטעמי נוחות. כאשר היה מסוכן לבקר באזור מסוים, העתיקו את שם האתר המקדש למקום ששכן על דרך המלך. כך נוצרה גיאוגרפיה אוטורית ומפוברת, שכיום מעוררת גיחוך.

מקובל לקבוע שהחוקר האמריקני אדוארד רובינסון הוא שהכניס סדר בגיאוגרפיה העתיקה של ארץ-ישראל, אף כי כבר נוסעים יהודים ואחרים שקדמו לו התחילו במלאכת הזיהוי המבוססת על עקרונות מדעיים-רציונליים. בספרו, מזהיר רובינסון (Robinson 1860, 253-255) מפני "כל המסורות הכנסייתיות באשר למקומות העתיקים בתוך ומסביב לירושלים ובכל ארץ-ישראל".

14. הניסוח חוזר בפרוטוקולים רבים, ראו למשל: KKL/5/17204.

הוא מציע (בהדגשה מיוחדת בנוף הספר) לשים לב "לשימורם של שמות המקומות העתיקים בקרב בני אדם פשוטים".

השמות העבריים, קובע רובינסון, המשיכו לשרור בצורתם הארמית הרבה לאחר זמנה של הברית החדשה... אחרי הכיבוש המוסלמי, כאשר השפה הארמית פינתה לאט את מקומה לערבית הקרובה, שמות המקומות... מצאו להם כניסה נוחה זו; וכך הם חיים בפי הערבים, בין אם נוצרים ובין מוסלמים, תושבי ערים ובודואים, עד עצם היום הזה, כמעט באותה צורה כפי שהם הגיעו אלינו מכתבי הקודש העבריים (שם, 255).

רובינסון הוכיח את צדקת התיזה הזו בעת שזיהה במסעותיו עשרות רבות של אתרים עתיקים ובכך, למעשה, הניח יסוד למחקר הגיאוגרפיה המקראית של ארץ-ישראל. רבים הלכו בעקבותיו ועסקו באיסוף שמות ובויהויים, אולם הסקר היסודי ביותר נעשה בשנות השבעים של המאה ה-19, ביוזמת החברה הבריטית לחקירת ארץ-ישראל, שכבר הזכרנו את פעילותה באזור הנגב והערבה. בשנים 1872-1878 מיפו משלחות הקרן, בפיקודם של קציני חיל ההנדסה הלויטנטים קלוד רניה קונרד והרברט הורשיו קיצ'נר את כל ארץ-ישראל "מזן ועד באר-שבע" ופרסמו סדרה של 26 מפות בקנה מידה של אינטש למייל, קנה מידה שהיה מקובל בבריטניה.

המיפוי הטופוגרפי היה מדויק למדי ושימש (לאחר עדכונים) את הצבא הבריטי בעת מלחמת העולם הראשונה. תרומתו העיקרית של הסקר היתה ברישום השרידים העתיקים ובאיסוף כ-9,000 שמות מקומות ועצמים גיאוגרפיים. עורכי הסקר גרסו, בעקבות רובינסון, שלימוד שמות המקומות הערביים הוא המפתח לזיהוי האתרים העתיקים, ולכן התגאו בהישגיהם. קלוד קונרד מספר: "העבודה (באזור השפלה) הקיפה 180 מייל מרובע במשך שלושה שבועות [ובמהלכה] נאספו 424 שמות, שרק 50 מהם היו ידועים מקודם, כולל יותר מ-200 חורבות" (Conder 1879, 162).

הרברט קיצ'נר מדווח שבשנת פעולתו כמפקד המשלחות (1877-1878) הוא "תיאר 816 חורבות ואסף 3,850 שמות".

קונרד מתאר "קשיים חדשים" שהתעוררו עקב ההיזון החוזר (feedback) בין הזיהוי המדעי (או הניסיונות לקבעו) לבין השם הערבי שבפי התושבים:

הפלאחים היו משוכנעים שהאירופים ידעים את השמות העתיקים יותר טוב מהם עצמם... בערולם סירב אדם אחד לומר לי את שם המקום, באומרו שהאירופים יודעים אותו טוב יותר... אני מוחה על אי-המוסריות שבסירוס המסורות המקומיות, הנגרמת כשמספרים לפלאחים את התיאוריות של חוקרים מודרנים כאילו הן עובדות אותנטיות, משום שדבר זה הורס את המקור הבטוח האחרון של מידע על הטופוגרפיה העתיקה (שם).

ככל שטפחה ספרות הזיהויים כך התפתחה "טופוגרפיה עתיקה מדעית", שהיתה אוטורית ומייגנית לא פחות מן "הטופוגרפיה הקדושה" של עולי הרגל. לעובדה זו תהיה השלכה משמעותית על "הקמת השם העברי על נחלתו" – והעיוותים שיצרה במפת הארץ.

מבין 9,000 השמות הערביים שנאספו, רק עשירית היו עתיקים והיתר היו תיאוריים. מומחי הקרן הבריטית טרחו לתרגם את כל השמות לאנגלית. מלאכה זו לא היתה קלה משום שאיסוף השמות לא היה תמיד מדויק. רבים מן השמות נאספו בידי חברי המשלחת הבריטית, שמסרו אותם לידי רשם מקומי והוא כתב אותם, לעתים בצורה משוערת כך שמשמעותם סולפה או לא היתה אמינה. למרות זאת, מהווה הכרך "רשימות שמות, ערבית ואנגלית" שפרופסור פאלמר ערך ב-1881, אוצר רב ערך לחקר המורשת התרבותית של האוכלוסייה הערבית. הצרה היא, שעניינם של החוקרים התמקד בעשירית השמות שמקורם עתיק – הרי זה היה המניע לאיסוף השמות – וכך הונח מחקר השמות הערביים שמקורם אינו ארמי-עברי.

שלטונות המנדט הבריטי המשיכו במסורת של בני עמם. המפות הטופוגרפיות ששרטטו שימשו לצרכיו של המינהל ושל כוחות הביטחון, אבל הדגש על שרידי העבר ובעיקר על איסוף השמות ורישומם – לא נעלם. פרדריק ג'וזף סלמון, שהיה יוזמה ומבצעה של סדרת המפות בקנה מידה של 1:100,000 (המפה הסטנדרטית של פלסטינה/ארץ-ישראל), הכיר בחשיבותם הגדולה של שרידי

העבר ובשמותיהם של אתרים חרבים, ושיבץ אותם במפותיו. דב גביש, חוקר הקרטוגרפיה של ארץ-ישראל המנדטורית, מצטט את סלמון:

פני ארץ-ישראל מכוסים לא רק ביישובים קיימים, אלא גם בשפע של חורבות גלויות ואתרים מתקופות העבר... אתרים כאלה אינם רק מעניינם של הארכיאולוגים, הגיאוגרפים וההיסטוריונים, אלא הם אתרים בעלי שמות שבשום פנים אין להשמיטם מהמפות (גביש 1991, 281).

לפיכך, מלאו מפות ארץ-ישראל המנדטורית שמות של יישובים, חורבות ומערות בצפיפות רבה, ומטבע הדברים, כל השמות האלה היו שמות ערביים. אבל העושר הטופונימי של הארץ היה אפילו רב יותר. בעת שרטוט מפות לצורכי שומה ומסים (מפות קרטור) אספו המודדים אלפי שמות של חלקות קרקע ורשמו אותן על מפות בקנה מידה גדול.

"האופי הערבי" של הארץ, שהודגש עקב מילויין של המפות בשמות ערביים, הרגיש את היישוב היהודי. ב-22 באפריל 1941 כתב ועד יישובי עמק זבולון ללשכה הראשית של הקק"ל:

לידינו הגיעה "תוכנית מקום" בקנה מידה 1:5,000, בתוכנית הזאת מתנוססים לתפארת השמות: קרבסה, אש-שיח שמאלי, אבו סורסוק ובוטטאן אל שמאלי – כולם שמות אשר לקק"ל אין כל עניין בהנצחתם בעמק זבולון... אנו מציעים לכם שתשלחו חוזר לכל היישובים הקיימים על אדמת הקק"ל בעמק זבולון וסביבותיה הקרובות ותזהירו אותם מלהמשיך בשיטה הנ"ל (של המשך שימוש) במפות ישנות אשר מבחינות שונות סכנה להשתמש בהן.¹⁵

ועדת השמות של הקק"ל בראשותו של מנחם אוסישקין הגדירה בבהירות את יעדיה, אבל מאמציה "לגאול את שם המקומות והשבת שמם העברי העתיק", נתקלו בקשיים שהערימו חברי ועדה, מומחים מתחום הגיאוגרפיה המקראית, שהעתיקו את ויכוחיהם המדעיים אל משרדי הקק"ל. ב-18 במארס 1928 ביקש חבר הוועדה, ד"ר א.י. ברור, לחזור ולדון בהחלטה לקרוא למושב של חלוצים מייגוסלביה בשם "בית שערים". לדעתו "אין ביטחון גמור שהעיר בית שערים אמנם עמדה על אדמת ג'דה" – ועל כן הציע שיינתן שם אחר "למען מנוע את האפשרות של זיוף מדעי". פרופסור יוסף קלויזנר הגיב:

אם נלך בדרך זאת – לא נגאל אף פעם שם היסטורי למקום יישוב חדש יען כי הלא אין כמעט יישוב בארץ-ישראל שאין מחלוקת על אודותיו – אם הוא עומד במקום ההיסטורי אשר שמו של המקום נקרא על היישוב. ומצוה לאומית מוטלת עלינו – לגאול מחדש את השמות ההיסטוריים [לפי] דעת הרוב של המומחים – ואין לדחות את הדבר מתוך קפדנות יתרה.¹⁶

יור הוועדה היה קצ-רוח למשמע הדיון המדעי שהתפתח בין חברי הוועדה, כולל מובאות וציטוטים בארמית וביוונית, והעמיד את השאלה להצבעה: ארבעה תמכו בקביעת השם "בית שערים", וגם המתנגדים הסתפקו בהימנעות מהצבעה. זמן קצר לאחר שנקבע השם, הקיים עד היום, הוכח מעל לכל ספק ש"בית שערים" ההיסטורית נמצאת במרחק שמונה ק"מ מן המושב. הענקת שמות עבריים עתיקים ליישובים חדשים, גם אם התבססה על זיהויים שגויים, חזרה ונשנתה כמה פעמים. לעתים נקבעו השמות העתיקים שלא במקומם, כדי לבסס את "זכויותינו" תביעותינו על המקומות" שהיו יישובים ערביים. בשנת 1941 נקבע לקיבוץ דתי השם "יבנה", "בכוונה השם יבנה ולא 'כפר יבנה' כדי לתת ביטוי מוחלט כי אנו יורשי 'יבנה' העתיקה". באותה עת היתה יבנה העתיקה כפר ערבי גדול בשם: יבנה ואיש לא העלה על דעתו שתתעורר בעיה. אבל בתחילת אפריל 1949 אוכלס הכפר הערבי שננטש במלחמת 1948, בתושבים יהודים שהחלו להשתמש בשם העתיק. אנשי קיבוץ יבנה כעסו על השימוש "בכתר לא להם" שעשו מתיישבי הכפר הנוש, ולכן פנו לוועדה בבקשה למצוא שם מתאים ל"נקודה החדשה", למשל – בניהו.¹⁷

15. ראו הערה 13.
16. KKL/5/3296.
17. KKL/5/17205.

לעתים נקבע שם שגוי בלחצם של המתיישבים, שהצליחו לשבור את התנגדות הוועדה: בתחילת 1949 הוקם בצפון הגליל קיבוץ שבחר לו את השם המקראי העתיק, יראון. ועדת השמות דחתה את השם, משום שאתרו ההיסטורי של הכפר הוא קִירוֹן שבלבנון, "הנמצא", כך כתבה הוועדה, "לדאבונו מחוץ לתחומי מדינת ישראל". חברי הקיבוץ לא ויתרו וסירבו לקבל את השם הסמלי שָׁפָר, ולמרות "דרישותיה התקיפות" של הוועדה – נשאר השם השגוי על המפה.¹⁸ במקרה אחד, דווקא הדבקת בשם תנ"כי, באתרו, עוררה רוגז על הוועדה: ועדת השמות קיבלה ב-21 בספטמבר 1939 מכתב נרגז מאת הרבנות הראשית בתל-אביב. הם ביקשו

להסיר את חרפת קיום שם "מושבה סדום" או "פועלי סדום" מעל מפת ארצנו ומעל יישובנו. "סדום", אומרים הרבנים הראשיים, שהוא בתנ"ך סמל הרשע, שחיתות המידות והעוול החברתי, סדום שהיא אפילו בספרות הלועזית שם נרדף לטומאה (המלה "סדומי" בשפות אירופיות פירושה אדם להוט אחרי בולמוס של משכב זכר), אינה יכולה לשמש שם וכינוי למושבה של יהודים בארץ-ישראל, ויש להמיש [למחוק] תומ"י [תיכף ומיד] שם מכוער זה מפינו ומפי בנינו.¹⁹

פעמים אחדות נאלצה הוועדה להכריע בין שני ערכים לאומיים עליונים שסתרו זה את זה: שחזור שם תנ"כי לעומת הנצחת הנופלים בקרב. במארס 1949 פרץ סכסוך חריף בין ועדת השמות לבין ועד הכפר יָזוּר²⁰ שליד תל-אביב. הכפר הערבי הזה שכן על הכביש לירושלים ובינואר 1948 נהרגו בו שבעה לוחמים יהודים, שליוו את השיירה היהודית. הכפר נכבש במאי 1948 ותושביו הערבים נטשו אותו. באוקטובר 1948 אוכלס המקום בעולים יהודים ותושביו בחרו לו את השם "משמר השבעה", על שם שבעת חללי המלחמה "מתוך רצון פנימי לגמול במידה כלשהי לגיבורים, שלהם אנו חייבים בעד האפשרות שניתנה לנו להשתכן במקום נפלא זה, להיאחו בו ולבנות בו את חיינו במולדת".

להפתעתם, סירבה הוועדה לאשר את השם וקבעה ליישוב את השם אָזוּר, שהוא שמו העתיק של המקום ונשתמר בשמו הערבי. הוועדה כתבה:

אזור היה מקום שעלה בנחלת שבט דן בתקופת יהושע בן-נון. בשמו זה נודע גם בתקופות בית ראשון ובית שני... כיום כאשר עם ישראל מחדש את תקומת מדינת ישראל על יסוד זכויותיו תביעותיו ההיסטוריות – חובה עלינו להחזיר עטרה ליושנה ולחדש את שמות המקומות ההיסטוריים של ארצנו, שהנם העדות הנאמנה ביותר על כך שהמקומות האלה היו נחלת עם ישראל בתקופות הקודמות של קיומו המדיני. אנו [מוסיפה הוועדה] מבינים ומרגישים את הגורמים הנפשיים המניעים אתכם לשאוף להקמת שם זיכרון לשבעת הנוטרים שנפלו במקום הזה, אולם הצבת זיכרון לקורבנות היקרים אינה יכולה לבטל שמות היסטוריים של מקומות... כי הקשר ההיסטורי הוא שהביא את היישוב בארץ ומתנדבים מחו"ל למלחמה זו וכל הכרוך בה.

הערפה זו של הקשר ההיסטורי על קשר הדם קוממה את שבע המשפחות השכולות, שבניהן נפלו בכפר. במכתב חוזר לחברי הוועדה הם כותבים:

רצונכם לבטל את השם העברי החדש... הלמה אותנו ופגעה קשה ברגשותינו הדואבים... ראוי היה הכפר לקבל מכם עידוד וברכה על יוזמתו. תחת זאת באה מכם גישה נוקשה של חיפושים אחרי סימנים ארכיאולוגיים במקום הנאמנות לתביעות החיים החדשים ולמציאות של ימינו... מבלי להיכנס לפולמוס ובירור כל רעיון הקשור בהנחות הקשורות בעבר הרחוק של ההיסטוריה ושמות עתיקים שלא נזכרו בספרות ישראל, אנו מתנגדים להצעה על ביטול השם "משמר השבעה", או שינויו. [אנו] מאמינים שתעדיפו את ההרגשה הקדושה של ההווה על יחס החובה כלפי הארכיאולוגיה שספק אם היא מבטאה את התוסס והמתרקם כעת בארצנו ובמדינתנו.

.18 KKL/5/17204

.19 KKL/5/20503

.20 ראו הערה 17.

ועדת השמות לא נסוגה מעמדתה וחרף כל הלחצים נקרא היישוב בשמו ההיסטורי, אזור. אבל בכל זאת הושגה פשרה בין "ההרגשה הקרושה של ההווה" לבין "יחס החובה כלפי הארכיאולוגיה": יישוב חדש שהוקם באדמות הכפר הערבי יזור קיבל את השם "משמר השבעה".²¹

פשרה זו התאפשרה, כמובן, משום שבמציאות שנוצרה לאחר מלחמת 1948 ויציאתם ההמונית של הערבים מיישוביהם, הפכה הארץ ללוח חלק שהוועדה יכלה לכתוב עליו שמות כרצונה, מבלי שתהיה מוגבלת לאזורים המצומצמים שהיו בבעלות יהודית. עתה יכלה ועדת השמות לחדש את שמות המקומות ההיסטוריים באתריהם המדויקים, לאחר שרובם הפכו לכפרים נטושים, להנציח את זכרם של גיבורי המלחמה או לתת ביטוי סמלי אחר לשאיפותיהם הלאומיות. ואכן, פעלה הוועדה כמי שהוסרו הכבלים מידיה: במשך שלוש שנים (מאז הקמת המדינה במאי 1948 ועד מארס 1951, כשהתמזגה בוועדת השמות הממשלתית) קבעה ועדת השמות של הקק"ל 200 שמות חדשים. מספר זה משתווה למספר השמות שנקבעו במהלך 22 שנות פעולתה תחת השלטון הבריטי.

פעולתה המואצת של הוועדה שיקפה כמובן גם את הקצב המהיר של הקמת יישובים בכל רחבי הארץ, כל אחד מן היישובים החדשים היה זקוק לשם, והוועדה השתדלה לספק אותו במהירות. חלפו הימים שבהם התנהלו דיונים אקדמיים ממושכים על התאמתו של השם למקורות העתיקים. לחצם של המתיישבים היה כה גדול עד כי הוועדה נאלצה להטיל עליהם את החובה לספק לה נתונים היסטוריים. במקרים רבים עונה מוכיר הוועדה לפניות היישובים בנוסח זה: "כדי שנוכל לקבוע לכם שם, שלחו אלינו תרשים עם גבעות, גאיות, ערוצי נחלים (ואדיות) והתלים הנושאים שמות מיוחדים בערבית".

בחירת השם ליישובים יהודיים שקמו על, או על יד, כפרים ערביים נטושים היתה בדרך-כלל פשוטה למדי: הוועדה פשוט חידשה את השם העברי העתיק שנשתמר כמעט בלי שינוי בפייהם של הערבים. כך הפכה פְּרִדְיָה לפרוד, דאלאתה לדלתון, קְסָלָה לכסלון, בית דָּגֶן לבית דגון, יִבְנָה ליבנה וזרעין לזרעאל. שמות תנ"כיים או שמות עבריים המופיעים במשנה ובתלמוד זכו לעדיפות בולטת. כשאלה לא נמצאו, נקבעו שמות המקומות על-פי שמות של אישים מן המקרא שלא היו קשורים בהכרח לאתר המסוים, או על-פי צירופי מלים פיוטיים המופיעים במקרא. במשך השנים הטשטשו ההברלים בין שמות המבוססים על זיהויים ממשיים כגון "יקנעם", לבין שמות אישים מן המקרא כגון "אביאל" או שמות מקראיים כגון "תאשור", שנבחרו בחירה מקרית – וכולם יחד נתפסו כ"שמות תנ"כיים או עתיקים". מיון שערכה נורית קליאוט קובע (קליאוט 1989, 71–79) ש"מתוך 770 שמות של מקומות יהודיים בגבולות 1967, 350 הם שמות מקומות תנ"כיים ועתיקים", דהיינו כ-45 אחוז. מיזוג השמות העתיקים האותנטיים יחד עם השמות הפסידר-תנ"כיים שהומצאו, נעשה כדי לבסס את "זכויותינו תביעותינו ההיסטוריות", ובדיעבד נתפסו כולם כאותנטיים, "תנ"כיים ועתיקים".

מקום מיוחד תופסים שמות עבריים חדשים שהם תרגום או פירוש לשם ערבי – "בהנחה שהשם הערבי מבוסס על שם עברי קדום". "היישוב אלונה נקבע משום שנבנה ליד הכפר הערבי סינדיאנה שמובנו אלון": "השם הוא עתיק ואפשר להניח שמקורו הוא עברי", כותבת הוועדה. לעתים, קביעת השם העברי גובלת בזיוף. שם הכפר הערבי דיר אל קאסי, שבו התיישבו יהודים הוסב לשם אלקוש "יש סבורים שזהו מקום הולדתו של נחום האלקושי", כותבת ועדת השמות, ביודעה שרוב החוקרים אינם מסכימים לזיהוי זה וקובעים את מקום הולדתו של הנביא בסוריה, בלבנון או ליד בית גוברין בשפלה. כדי להשקיט את מצפונה מוסיפה הוועדה שאלקוש בא לאזכר את "חזון השלום של הנביא: 'הנה על ההרים רגלי מבשר משמיע שלום' (נחום ב', 1)", דהיינו השם אינו בהכרח זיהוי של האתר העתיק. אבל מי יטרח לבדוק את הפרוטוקולים?

לשמות ערביים של יישובים עתיקים כגון סח'מתא או תרביחא "אין אחיזה מבחינה היסטורית", כותבת הוועדה ומתכוונת לכך שאין להם קשר היסטורי יהודי, או שקשר זה לא ידוע לה. לכן, בחרה במקרים אלה לקבוע שמות סמליים: "חוסן" או "שומרה". כ-70 שמות יישובים יהודיים הם

21. ראו הערה 17.

שמות סמליים-אבסטרקטיים כאלה: שמותיהם של כ־170 יישובים נלקחו מעולם החקלאות והטבע: אביבים, גורן, שושנת העמקים, גפן, כפר זיתים וכדומה. לא פחות מ־20 אחוז מן השמות במפה העברית הם שמות של אבות הציונות, אישים בני-זמננו, תורמים ומנהיגים ישראלים. הוועדה הקפידה "לקיים את העיקרון שלא להשתמש בשמות לועזיים" ולכן השתמשה בשם העברי הפרטי של האישים (משום שלרובם היה שם משפחה לועזי), או השתמשה בתוארם כגון: "אשל הנשיא" על שם חיים ויצמן, הנשיא הראשון של מדינת ישראל. כך שמרה על עקרון המפה העברית, אבל שילמה במחיר טשטוש זהותו של האדם שרצתה להנציח, שכן מי יודע שמאחורי שם פרטי עברי שכיה מסתרת אישיות, המפורסמת בשם משפחתה הלועזי? כ־80 שמות מנציחים אירועים בתולדות העם היהודי, השואה, מלחמות ישראל וגיבוריהן. בסך הכל מהווים שמות המבטאים היבטים שונים של האידיאולוגיה הלאומית-ציונית ודברי ימיה, כשליש השמות שעל מפת היישובים היהודיים. האיזון בין "העבר העתיק" לבין "ההווה התוסס" נשמר אפוא בקפדנות.

למרות מאמצי הרבים לא הצליחה ועדת השמות למחוק את כל השמות הערביים, אפילו כשמדובר ביישובים יהודיים (בשמות היישובים הערביים בישראל נעסוק בנפרד). עשרות שמות של יישובים עבריים הם בעלי שמות ערביים שלא שונו מלכתחילה (חדרה, רמלה, חמדיה, מטולה, חולדה, נען, יגור, תל-חי), או שמות שניתנה להם צורה עברית על-פי דמיון צלילים לשם הערבי, כגון מנאָת, קמָנָה וְגֵ'לוֹן, כשלמעשה, אין לשמם שום משמעות בעברית. אבל גם עובדה זו הטשטשה, שהרי מי יודע שהשם תָּפֶן התנ"כי בצלצולו הוא בעצם השם הערבי אִתְנָפְנָה?

פעילותה הציונית של "ועדת השמות" מצאה לה טריטוריה חדשה לאחר מלחמת ששת הימים. ההתנחלויות שקמו בשטחים הכבושים היו וקוקות אף הן לשמות עבריים, והוועדה יישמה את עקרונותיה הברורים בשטחים אלה. שמות ההתנחלויות נקבעו על-פי התנ"ך (בית אל, שילה), על-פי שמות פרטיים תנ"כיים (עתניאל), על-פי פסוקים מן המקרא (אלפי מנשה), שמות מתחום החקלאות (קטיף), שמות סמליים (אלון שבות), שמות אישים ציוניים (גבעת זאב על שם זאב ולדימיר זבוטינסקי) ושמות המנציחים מעשי גבורה במלחמות ישראל.

כאשר עסקה ועדת השמות בקביעת שמות ליישובים היהודיים שקמו בשטחים הכבושים, כבר הסתיימה למעשה משימתה בתחומי מדינת ישראל. לא רק שנקבעו שמות עבריים לכל היישובים, אלא גם זכו לשם עברי כל העצמים הגיאוגרפיים: נחלים, מעיינות, חורבות, הרים, ואדיות ותלים. נפנה עתה למבצע ענק זה של עברות הנוף.

בפעולת מתן השמות העבריים לעצמים גיאוגרפיים הלכה ועדת השמות במסלול שהותווה כבר בעת מתן השמות לנגב ולערבה. אולם, לא דומה קביעת שמות בשטחי מדבר לא מיושבים לקביעתם באזורים שהיו מאוכלסים בצפיפות, ורבים בהם האתרים ההיסטוריים ומקומות שהיו מאוכלסים ברציפות, ורבים בהם מקומות בעלי משמעות סמלית רגילה. הוועדה שאפה לחדש, בראש ובראשונה, שמות עבריים עתיקים. על הקשיים מספר דו"ח של הוועדה מספטמבר 1958:

במקרא הוזכרו בסך הכל 32 שמות נחלים ונהרות, מהם 18 בלבד ממערב לירדן: מהמשנה ומהתוספתא הגיעו אלינו עד 5 שמות וממקורות ביוונית ורומית – עוד 12 שמות, בסך הכל כ־50 שמות שירשנו מאת הקדמונים, מהם כפולים לנחל אחד, ומהם שמות שלא זוהו עדיין.²²

בכל זאת, "הוועדה כינתה 135 נחלים בשמות מקומות שמן המקרא וממקורות שלאחר המקרא, ועוד 85 נחלים – בשמות אישים מן המקרא". רוב הנחלים כונו לפי צמחים, עופות ובעלי חיים, "או לפי תרגום המשמעות של השמות הערביים ולפי דמיון הצלילים", בסך הכל נקבעו ברשת ההידרוגרפית 780 שמות של נחלים ו־520 שמות של מעיינות.

קביעת שמותיהם של אתרים עתיקים, תלים וחורבות היתה כנראה קשה לוועדה במיוחד: מבין 720 אתרים עתיקים רק 170 זוהו ונקראו בשמותיהם המקראיים או בשמות ממקורות שמחוץ למקרא ושלאחרי המקרא. "שאר האתרים, והם הרוב המכריע", נכתב בדו"ח הוועדה, עדיין לא זוהו והשמות העבריים נקבעו לפי משמעות השם הערבי, לפי דמיון צלילים, לפי הנוף שמסביבם ולפי

22. סקירה על פעולות ועדת השמות הממשלתית לראשית שנת תשי"ט (ספטמבר 1958), ארכיון המדינה: ארכיון ברזר.

שמות עצמים גיאוגרפיים שבקרבתם". לאט-לאט נסגר המעגל: ראשית קבעו שם להר, לנחל או לחורבה, ואחר-כך כינו את כל היתר – "בקעות, מישורים, מערות, גבעות וצמתי דרכים" – לפי השם הראשון, שהיה במקרים רבים שם מומצא בעצמו "על-פי דמיון צלילים".

"לפני תשע שנים היתה מפת ארצנו דלה בשמות", נכתב בדו"ח משנת 1958. מחבר הדו"ח ידע שזוהי אמירה לא נכונה ולכן הסביר מיד למה התכוון: "ובפרט שמות עבריים", דהיינו, אם המפה לא היתה עברית, הרי שהיתה ריקה. הוועדה סיכמה בסיפוק את עבודתה במהלך תשע השנים:

"[היא] העלתה כ-3,000 שמות, וידווקת המשימה" להמשיך ולעבור למתן שמות במפה המפורטת של 1:20,000. ואכן, המשיכה ועדת השמות בפעילותה, עד שתושלם המפה העברית של ארץ-ישראל (והשטחים הכבושים). מקבץ אקראי של השמות שנקבעו, ושל ההסברים לבחירתם ידגים את דרכי פעולתה של הוועדה:

מתוך ישיבת ועדת המשנה ההיסטורית, מס' 29 (15.11.1957):

משרפות ים

בערבית: מינת אל משירפה. השם: בעקבות השם המקראי.

חורבת עין כובשים

בערבית: חרבת עין אל בידא – Khirbet Ein al Beida. השם: לפי המעיין (ששמו נקבע לזכר כובשי חניתה).

חורבת בני

בערבית: חר' בנא. השם: לפי דמיון צלילים (לערבית).

חורבת עבאס

בערבית: חר' עבאסיה.

חורבת טבור

בערבית: חר' טבריה. השם: לפי דמיון צלילים.

חורבת נמל אכזיב

בערבית: מינת-א זיב. השם: לפי תרגום הכינוי מינה (מעגן) ובעקבות השם המקראי אכזיב.

מתוך דו"ח ועדת המשנה הגיאוגרפית, מס' 121 (17.5.1959):

נחל חור: נכנס אל נחל קליל, ואדי חור בערבית – לפי דמיון צלילים.

עין גוני: עין אבו זינה בערבית – לפי אחד מבני נפתלי (בראשית מ"ו, 24).

נחל שלון: לפי עוף מצוי.

עין דלב: בערבית עין אל אידלבה, לפי דמיון צלילים ומשמעות (מין עץ).

וכך הפך ג'בל חרופ (הר הכבש) להר חרף, ג'בל משקח (ההר המפולח [מלשון פלח]) להר סלם צור, ג'בל ג'רמק (ההר הגבוה ביותר בארץ-ישראל), להר מירון, על שם הכפר שלרגליו. ואדי חמאם (נחל היונים) הפך לנחל ארבל (על שם עיר יהודית עתיקה); ואדי דפלה (נחל ההרדופים) הפך לנחל דליה (על שם יישוב יהודי שאימץ את השם הערבי דלית א-רוחה); תל אבו הורירה (על שם אחד מרעי הנביא מוחמד) הפך לתל הרור (על-פי דמיון צלילים, ללא משמעות בעברית); חרבת אם אל בצל (חורבת אם הבצלים) הפך לחורבת בצל; חרבת אם אל תינה (אם התאנים) הפך לחורבת תאנים; ביר אל חרמיס (באר הגנבים) הפך לבאר חרמש; חרבת א-סינינה (חורבת השן הקטנה) לחורבת סנונית; ואדי אל קנה (נחל קני סוף) הפך לנחל אלקנה (שם פרטי עברי); עין אם משעל (מעיין אם הלהבה) הפך לעין משעול. וכך הלאה והלאה: אלפי שמות שינו את משמעותם, מחקו עולם תרבותי שלם והחליפוהו "בדמיון צלילים". למקרא הפרוטוקולים של ועדת השמות עולה התחושה שחבריה היו קצרי רוח לסיים במהירות את עבודתם, ואלמלא היו בהולים, היו מסוגלים לעשות צדק לשמות הישנים, ולא לפטור עצמם "בדמיון צלילים". בהילות זו לא נבעה רק מן הרצון העז להיפטר מן השמות הערביים ולהשכיחם במהירות, אלא גם מצורך אובייקטיבי: השמות שנקבעו הפכו למציאות רק כאשר הודפסו במפות. וכדי שיופיעו במפות, היה עליהם לסיים את כל עבודתם, שכן אי-אפשר היה להדפיס מפות כשעליהן שינויים חלקיים, ולערכנן כל העת לפי התקדמות העבודה.

ועדת השמות קיימה בירור יסודי עם מנכ"ל מרכז המיפוי הממשלתי, בישיבתה מיום 7.2.1960 (מס' 133), פותח יו"ר הוועדה, פרופסור אברהם בירן:

ועדתנו קבעה הרבה שמות, אולם הם לא הופיעו עדיין במפות של אחת למאה אלף (1:100,000) על כן נשארים השמות שקבענו בלתי ידועים לציבור, ואין הם נקלטים בחיים. כשאנחנו טובעים שישתמשו בשמות הנקבעים על ידינו עונים לנו בדרישה: הבו לנו מפות עם השמות החדשים.

על קביעה זו עונה יוסף אלסטר, מנהל מרכז המיפוי:

השנה נדפס מהדורה חדשה של מפות מאה אלף, בעשרים ושישה גיליונות, בהתאם לחלוקה חדשה. בדקנו ומצאנו כי עוד לא הושלמה החלפת השמות הערביים בשמות עבריים, ועל הוועדה להזדרז ולמלא את החסר, ובעיקר שמות חורבות, והוועדה ההיסטורית מתבקשת לעשות זאת בקצב ששיג את הדפסת השמות... אני מגיש לכם את הטיוטות של הסדרה החדשה, ובהן מסומנים כל העצמים שאין להם עדיין שם עברי. הגבירו נא את קצב קביעת השמות, כדי שהמפות תופענה עבריות ללא פגם.

אפשר לשער שהתמריץ הזה הגביר את קצב קביעת השמות, ובהכרח השפיע על איכות העבודה. באותה ישיבה (מס' 133) אמר יוסף אלסטר:

אנו מקפידים שלא להשמיט עצמים כלשהם מהמפה, כי כל עצם ערכו רב לצורך התמצאות בשטח. חורבה שלא נשאר ממנה כל שריד הנראה לעין לא תירשם, כיוון שאין אנו מתכוונים למפה היסטורית, כי אם למפה אקטואלית.

דברים אלה היו רבי משמעות. בעת שאמר אותם, כבר הודפסו מפות ונמחקו מהן הכפרים הערביים הנוטשים. מחיקה זו נעשתה אף כי שרידי רבים מהכפרים נותרו, ויכלו לשמש "לצורך התמצאות בשטח", אבל גם המשתמשים במפה לצורך ניווט והתמצאות היו חייבים לשלם את מחיר עברותיהם, ומרכז המיפוי של מדינת ישראל התגייס אף הוא לעשות "קונקרטיזציה של השלכת האינטרסים הלאומיים על פני האדמה".

ההתלבטות בין "מפה היסטורית", "מפה אקטואלית" ו"מפה עברית ללא פגם", בולטת במפות מחלקת המיפוי הישראלית, שפורסמו במהלך העשור הראשון לקיומה. הביטוי הרמטי ביותר לכך הוא מפה לשימוש אזרחי שפורסמה בכמה מהדורות, בשנים 1956 (ד/2005) וב-1958 (ר/פ350). היו אלה מפות מנדטוריות בקנה מידה של 1:100,000, באנגלית, משנת 1946, ועליהן הדפס-על בצבע סגול בולט, בעברית, של "ערכון כבישים ויישובים". העדכון מתאר את היישובים היהודיים שהוקמו מאז 1947 ואת הכבישים החדשים שנסללו. מאות היישובים היהודיים החדשים צוירו באופן סכימטי, בעיגול בגודל אחיד (כנראה מטעמים ביטחוניים). ליד כל יישוב מופיע, כמובן, שמו העברי החדש. כל היישובים הערביים ושאר עצמי הנוף שהיו קיימים ערב מלחמת 1948 (ערים, עיירות, כפרים, חורבות, מקומות מקודשים, צמחייה וגידולים חקלאיים), הושארו כפי שתוארו על גבי המפה המנדטורית. העדכון ביחס אליהם מבוטא במלה עברית אחת, בסוגריים, המודפסת בצד השם הערבי: "הרוס" – זו היתה מפה "אקטואלית", אבל הערכון העברי הסגול על גבי הרקע האנגלי השחור הופך אותה ל"מפה היסטורית": מפה זו מנציחה את רעידת האדמה שהתרחשה ב-1948, את מחיקתו של העולם הישן והקמתו של עולם חדש על חורבותיו. לא פלא שמפות "העדכון" של מרכז המיפוי הישראלי מצוטטות בכל ספר פלסטיני על "חורבן פלסטין", ובמקרים רבים משמשות אף מרכיב עיקרי בציור הכריכה: אפילו גרפיקאי לא היה מסוגל ליצור ביטוי פלסטי בוטה יותר.

מובן שהקרטוגרפים הישראליים לא התכוונו להנציח את הקטטרופה הפלסטינית. פרסום מפות "העדכון" נבע מקוצר הזמן, שחייב אותם להמשיך ולהשתמש במפות המנדטוריות הקיימות. אבל, הם לא בזבוזו זמן ועשו מאמצים לקדם את "המפה העברית ללא פגם", שתמחק מן הכתב את מה שנמחק בטבע או "שראוי" היה להימחק. בעת שפורסמה "מפת הערכון", כבר הודפסה מפה (1958, מס' ד/2007) לשימוש צבאי ("מוגבלת", restricted), שבה כבר מוזג הערכון בגוף המפה המנדטורית. המיזוג הזה נעשה כך שהשינויים מובלעים במפה המנדטורית, כאילו היו קיימים עליה מאז ומעולם.

המשרטטים השתמשו בצורת אות, בצבע דפוס ובסימנים מוסכמים זהים כדי לצייר את היישובים היהודיים החדשים (ששמו נכתב באנגלית). לעומתם, נמחקו היישובים הערביים, כאילו לא היו. אבל לא כל פרטי הגוף נעלמו: החורבות, התלים והמערות, הבארות וקברי השיחים סומנו כמקודם; רק שם חלק מהם (לא כולם) הוחלף לשם העברי (בתעתיק האנגלי). הכפרים הערביים שנהרסו עד היסוד נעלמו לגמרי מן המפה, אבל דרכי הגישה אליהם והצמחייה שמסביבם נשארה. כפרים אחרים, שעדיין נותרו מהם חורבות בולטות, סומנו כ"חורבות עתיקות" ועל ידן נכתב מונח גיאוגרפי חדש, שהומצא בידי "ועדת השמות": "עיים". כך נמחקו לחלוטין מעל המפה כפרים גדולים שנהרסו עד היסוד, כמו בית ג'וברין, עג'ור או אל-פלוג'ה. לעומתם סומנו כפרים נטושים אחרים בשם העברי, בצירוף המונח "עיי": עיי קרתיה לכפר קרתיה, עיי סידים לעראק סוידאן וכך הלאה. תהליך שינוי השמות נמשך לפי קצב פעולתה של ועדת השמות, ולכן מופיעים השמות הערביים החדשים שכבר שוננו, ולצדם שמות ערביים של מקומות אחרים – אלה וגם אלה בתעתיק האנגלי.

תהליך מיוזג "המפה האקטואלית" עם "המפה העברית", נמשך ככל שנמשך תהליך הריסת שרידי היישובים הערביים, כך נמשך תהליך מחיקת כל "חורבה שלא נשאר ממנה שריד הנראה לעין" מן המפה, כולל שמה. בישיבת ועדת השמות (16.8.1959) קובע יו"ר הוועדה, ד"ר אברהם בירן: "נוכחנו שלא נשארו שרידים לכפרים נטושים. מאחר שהעצמים אינם קיימים בשטח מבוטלים גם השמות של העצמים שהוועדה קבעה להם את השם "עיים". לפיכך נקבעה רשימה שכללה עשרות "עיים" שבוטלו (ונמחקו מן המפה). לא מקרה הוא שיוסף ויץ, היוזם והמניע להריסת הכפרים הערביים הנטושים, היה אחד החברים הפעילים בוועדת השמות.

בתחילת שנות השישים כבר הודפסה מפה עברית חדשה של הארץ כולה, בסגנון גרפי שונה לחלוטין מקודמתה הבריטית. וכמובן, מפה זו תיארה את המציאות החדשה: יישובים, ערים, שמורות טבע ונוף, אתרים עתיקים ומתקני מים, תעלות מים ומתקני שאיבה – ולכולם שם עברי חדש: "מפה עברית ללא פגם".

ומה באשר לכפרים הנטושים? ניתן להסתפק בציטוט מדברי יזהר סמילנסקי, אולי גדול הסופרים העבריים ברור הזה:

מעשיות ישנות, ידועות עד זרא. כפרים נטושים? והיכן אין. מה היה שם המקום הזה? לפני שנים מעטות היה מקום והיה לו שם. אבד המקום ואבד השם. מה נשאר? בתחילה שם תלוש מקום, עד מהרה גם זה נמחה, לא מקום ולא שם, השם ירחמהו. ועל פניו נהפך. חרוש נחרש והיה לשדה. הנהו חרוש ומניב לפניך ובין הטרשים, חרובים צעירים. מה שקרה למקום קרה לשמו: זמן מה נשתהה השם, תלוי מתמהמה באויר עד שנמוג. שמות בלי דברים פורחים זמן מה כבועות, משתהים, ופוקעים. הנה זו גבעה מיושרת, היטב יישרה. נמוכה וחסרת שום סימן של הווייה, השיבוה אל קודם שהיתה (יזהר 1990, 120).

אלא שמות נישאים בפי בני אדם, ואצורים בלבם; וכל עוד שמורה בלבם המסורת ומפעם הזיכרון, לא נמחה השם. "מפה עברית ללא פגם" לא יכלה למחוק את השמות שנשאו עמם בני הכפרים, לגלותם. הם קראו רחובות ושכונות במחנות הפליטים על-פי שמות כפריהם ההרוסים, רשמו אותם על גבי מצבות קבריהם והנציחו אותם על גבי מפות. שרטוט המפות שלהם הוא תשובה למפות הישראליות. במפה הפלסטינית קפאה המציאות ב-1946: מאות כפרים ועיירות, חורבות וקברים קדושים, שאינם קיימים עוד ממלאים את מפת פלסטין, ואילו היישובים היהודיים מופיעים על-פי הסיווג: "התנחלויות יהודיות (Jewish colonies) על-פי שלבי הכיבוש הציוני – מ-1882 ועד ימינו". כל מה שנוצר בארץ-ישראל על-ידי היהודים נחשב בעיניהם כסטייה. הפלסטינים יצרו את "הגיאוגרפיה הקדושה" שלהם. אין להם עניין במפה "האקטואלית": רק ב"מפה ההיסטורית", המוכיחה לדעתם, כי "המפה העברית ללא פגם" היא פבריקציה ועדות לגזל הארץ, ההיסטוריה שלה ותרבותה. המעשה הסמלי של נטילת קניין המתבטא בקביעת שמות, נענה במעשה סמלי הפוך, שבא לכפור בזכות ליטול את הקניין. והמפות הופכות לשדה מערכה: אני אשמיד את מפתך כפי שאתה השמדת את מפתי.

השוואת המפות העבריות והערביות מאלפת. המפות הערביות נערכו בקנה מידה קטן (1:250,000)

ופירוטן דל: כל מטרותן היא להנציח את שמות הכפרים הערביים שנהרסו. אבל הן מציינות מיעוט מבוטל מתוך העושר הטופונימי הערבי. גם הרשימה המפורטת שנערכה בידי הגיאוגרף הערבי ישראלי שוקרי עראף, אינה כוללת אלא מעטים מהשמות המחקקים. חוקר פלסטיני (מוסטפא אל דבאע) מציע פרשנות לשמות הערביים, שניכר בה המאמץ לטשטש את המקור העברי, את התנ"כי או את המאוחר יותר. שם היישוב אבל אל קמח, הנגזר מן השם התנ"כי אבל בית מעכה (שמואל ב' כ', 14) מוסבר כך: "המלה אָבֵל פירושה בערבית – ובהקשר הספציפי כאן – גבעה, ולכן פירושו השם הוא גבעת הקמח בגלל טיב הקמח שיוצר בכפר הזה". כפר ברעם הערבי, השומר במדויק על השם העברי העתיק, מוסבר כנגזר מהמלה Peryam הכנענית ופירושה מקום שיש בו הרבה פירות. אין כל קשר בין "ברעם" לבין Peryam, וגם אם נלך בעקבות אל דבאע' הרי המלה "הכנענית" היא מלה עברית – פְּרִים (הפרי שלהם). אבל החוקר הפלסטיני שואף למחוק כל קשר לעברית. לכן, כל השמות העתיקים, העבריים-ארמיים זוכים להגדרות "כנעניות", "סיריאניות" או "פניקיות", וכמובן ערביות – "על-פי דמיון צלילים". לא ניתן להשוות את הביצוע הקרטוגרפי ואת המחקר הטופונימי הפלסטיני לזה שקיים אצל הישראלים. גם כאן, כבתחומים אחרים, בולטת עוצמתה של מדינת ישראל, שהשקיעה משאבים עצומים בקרטוגרפיה ובמדעים הקשורים אליה. כאמור: "שרטוט מפות הוא אחד מכלי הנשק האינטלקטואליים המיוחדים שבאמצעותם אפשר להשיג כוח, לנהל, לזכות בלגיטימיות ובביסוס משפטי" – וישראל ידעה עובדה זו. "הזכיה בלגיטימיות ובביסוס משפטי", המתלווים לפעילותו של גורם רשמי, ריבוני, מוצאים ביטוי חד במאמר שכתב מומחה ישראלי לטופונומיסטיקה – (toponymistics) מתן שמות גיאוגרפיים, ונציגה של ישראל בגופים בינלאומיים, נפתלי קדמון. הוא מסביר מהם השלבים בדרך לתקנון של שם מקום:

הראשון הוא השלב הגיאוגרפי: לידתו של השם. זו יכולה להיות "לידה טבעית". לעומת זאת, במקרה שהשם ניתן בצו, תהיה זו "לידת מבחנה". לדוגמה, בישראל נוכל לראות בשמות (התנ"כיים) גלגל, ים המלח, ירדן ועוד שמות מן הסוג הראשון; ובשמות חלמיש, נחל אל-על או מחלף הראל – שמות מן הסוג השני – אשר ניתנו במעין צו מנהלי על-ידי ועדת השמות הממשלתית (קדמון 1992, 376–382).

כל השמות האלה הם עבריים, כמובן. שמות ערביים לא היו אפילו "שמות טבעיים", לא כל שכן שמות שאושרו בצו מנהלי ב"לידת מבחנה", הסיבה להיעדרם של שמות ערביים מהמפה היא, על-פי קדמון:

[ש]לשם גאוגרפי [יש] מעמד חוקי או משפטי מוגדר ומשום כך השמות הקיימים טעונים אישורה של רשות מוסמכת... כיוון שהוועדה שהוקמה על-פי החלטת הממשלה, משנת 1951, עסקה תחילה רק בשמות עבריים, וכו מבין השמות הקיימים רק אלה לאישור רשמי בדיעבד. שמות אחרים [רובם ערביים] הם אנדונימיים בלבד; ומכיוון שלפני הקמת המדינה לא הוקמה בארץ מעולם רשות ממלכתית לשמות – לא ביוזמת שלטונות המנדט הבריטי ולא מטעם גוף אחר כלשהו – שמות אלה [הערביים] אפילו אינם אנדונימיים מתוקנים (שם, שם).

יכול היה הכותב לציין בפשטות שרשויות הריבוניות של מדינת ישראל החליטו להקנות "מעמד חוקי" רק לשמות עבריים חדשים, ולכן מחקו כל שם ערבי שלא זכה "לאישור הרשות המוסמכת". אבל אז היה מכליל את עצמו בקבוצת מדינות קולוניאליות וטוטליטריות שקבעו שמות בכוח צווים – וכאשר זכו הטריטוריות לעצמאות ולחופש, הן ביטלו את השמות הכפויים והחזירו ליושנם: "כל חילופי שמות [של] מדינות נראה כאקט טופונימי-מינהלי", קובע קדמון, "סרינלקה ולא ציילון, בורקינה פסו ולא וולטה העלית, מינאמה ולא בורמה – סטלינגאראד לולנגראד ועוד". ישראל אינה שייכת לקבוצה זו, על-פי קדמון, וכדי להוכיח את מה שלכאורה מופרך, הוא מסתבך בחצאי אמיתות ואף בטיעוני כזב. ועדת השמות הישראלית עסקה לכאורה "תחילה רק בשמות עבריים", ומשתמע שהתכוונה לעסוק "אחר כך" בשמות ערביים – ולא כפי שפעלה במוצהר: למחוק במכוון את כל השמות הערביים אחת ולתמיד. "רק השמות העבריים זכו לאישור בדיעבד", כאילו היו קיימים מאז ומעולם ולא הומצאו "באקט טופונימי-מינהלי". השמות הערביים לא זכו מעולם לאישור, ולכן הם לא "מתוקנים" – משום ש"לא הוקמה בארץ מעולם רשות ממלכתית לשמות". הרשות הממלכתית הבריטית-מנדטורית, שהקפידה על אישור שמות בקנאות יתרה, לא היתה

קיימת לדידו של החוקר הישראלי, משום שלא היתה רשות ישראלית-יהודית אלא רשות קולוניאלית. ממילא השמות שקבעה היו נטולי תוקף חוקי מלכתחילה, וישראל היתה רשאית למחוק אותם. וכך מאשש מחקר מקצועי מלומד את הלגיטימיות ואת החוקיות של המפה העברית – אותו מכשיר שבאמצעותו "אפשר היה להשיג כוח ולנהלו".

על הנרטיב המסופר במפה עצמה היה צריך אפוא להוסיף נרטיב נוסף שיסביר את השרטוט במונחים של זכות היסטורית ויצדיק אותו במונחים משפטיים.

הצורך הזה אינו מעיד על מוסר כליות. ידו של משרטט המפה העברית לא רעדה, והמלאכה נעשתה בלא רגשי אשם ובלא היסוס. חדורים אמונה יוקדת בזכותו של העם היהודי לחזור למולדתו, שאפו הציונים לעגן זכות זאת בנופי התנ"ך. הם הקימו קשר עם הנופים העתיקים, וקשר זה יכול היה להיות מוחשי רק באמצעות השמות העתיקים, שהרי הנוף הפיסי שפגשו היה זר, מאיים ומאכלס בבני אדם זרים ועוינים. החייאת השמות העבריים העתיקים בייתה את הנוף הזר ושימשה כאמצעי רב עוצמה, שבעזרתו יכלו להפוך את המולדת הרוחנית למולדת גשמית, ריאלית. ככל חברה של מהגרים, השתדלו גם הציונים למחוק שמות זרים ממפת הארץ; וככל חברה של מהגרים, ניסו גם הם לביית את הנוף החדש באמצעות שמות שהם נותנים לו בשפתם – שמות בעלי משמעות לדידם, בדיוק כמו: אנגליה החדשה, ויילנד החדשה, יורק החדשה, "הארץ שנתגלתה מחדש" (New Found Land), אבל ההשוואה נעשית מורכבת, משום שבניגוד לחברות מהגרים אחרות, יכלו הציונים לחדש את הקשר עם הנופים שקדמוניהם גורשו מהם לפני אלפיים שנה, קשר שנתק במובן הגשמי עם הגלות, אבל לא נותק מעולם במובן הרוחני. היהודים לא שכחו את השמות ובמשך אלפיים שנה נשאו עמם את המפה העברית, שכללה לא רק את האתרים אלא אף את הזיכרון האינטימי של חילופי עונות השנה, את הצמחייה, את הזריעה ואת הקציר. הם שינו שמות של יישובים שנמחו מעל פני האדמה, והתפללו "לשוב לציון ברחמים". דורות של יהודים בגולה אספו באהבה כל שם גיאוגרפי שהופיע בכתבי הקודש, ופרסמו אותם בספרים כתובים עברית. הם לא ידעו מאומה על היישובים האלה, אבל את שמותיהם ידעו בעל-פה. לא פלא שכשחזרו ראשוני המהגרים הציונים, הם שאפו לחזור ולהצמיד את השמות העתיקים האלה לאתרים קונקרטיים וכך לגשר על פני תהום הגלות בת אלפיים שנה.

האירוניה התבטאה בשיאה כאשר היהודים חזרו אל מקומותיהם העתיקים, וידעו לזהותם רק משום שאנשים שהתגוררו בהם במשך אלפיים שנות היעדרותם, שימרו אותם. בלא דבקתם של הערבים בשמות העבריים-ארמיים העתיקים, לא היו הציונים מסוגלים לשחזר את המפה העברית שלהם. אבל הם גמלו לערבים במחיקת כל השמות הערביים מן המפה: לא רק שמות תנ"כיים שעוברתו, אלא כל שם ערבי, אף אם לא קדם לו שם עברי עתיק. זה היה מעשה כפוי טובה: לאבד ולמחוק את אלפיים שנות היעדרותם מן הארץ ואת כל התרבות שהתקיימה בה, רק משום שרצו ליצור קשר ישיר עם מסורתם העתיקה. אולי היתה כפיות טובה זו בלתי נמנעת, שהרי מתן שמות היא הצהרת קניין בלעדי ותביעת קניין בלעדי על המולדת, זוהי תמציתה של הלאומיות. ואולי, מאמץ ענק זה למחיקת העבר הלא-ערבי נבע מן התחושה שעבר זה מושרש ועתיר עוצמה, ואם לא ייעקר הוא עלול לאיים על המפה החדשה. לא היה בכך זלזול במסורת הישנה אלא להפך, קריאת תיגר עליה. המאמץ שהושקע מעיד על ההכרה שמפת הצל הערבית, זו המונחת בצד המפה העברית, לא נעלמה, אלא חיה וקיימת כל עוד חיים בארץ בני אדם הדואגים לשמר אותה. ואכן, הישראלים העוסקים בגיאוגרפיה היסטורית ותרבותית של ארץ-ישראל יודעים היטב כמה עשירה ומפוארת היא המסורת הגיאוגרפית שהשתדלו למחוק, וכמה מהם מרגישים רגשי חרטה על המעשים הפזוים והבלתי נסלחים, שנעשו בלהט הלאומי של העשור הראשון לקיום מדינת ישראל. לתיאור המסורת הגיאוגרפית הזאת, שכוסתה בשכבת המפה העברית, נפנה עתה.

המפה הערבית של ארץ-ישראל לא נוצרה באקט מינהלי, ולא שורטטה כדי לבסס תביעת בעלות, אלא התגבשה בתהליך אבולוציוני, רובד על גבי רובד ודור אחרי דור. הכובשים הערבים שהתנחלו בארץ לאחר כיבושה ב-638, התיישבו בקרב ילידי הארץ היהודים, השומרונים והנוצרים. הם קלטו מהם בקלות את השמות הגיאוגרפיים והטופוגרפיים העבריים-ארמיים, שהרי שפתם היתה דומה מאוד לשפות השמיות שהיו מדוברות בארץ, והשמות נתקבלו בפיהם בשינויים קלים בכתוב ובמבטא. לא היה כל קושי לכנות את אשקלון העתיקה בנוסח הערבי – עסקלאן, את בית חורון

כבית ע'ור ואת באר־שבע כביר א־סבע, ואת אילת – כאילה, וכך מאות שמות ערביים וארמיים – מצובא – חרבת מעצוב, או יונויים ורומיים – קרנטנה, קרנטל, ניאפוליס – נבלוס. יישובים חדשים ועצמים גיאוגרפיים שלא היה להם שם עתיק, או ששם זה לא נודע לערבים, נקראו בשמות ערביים מקוריים. שמות אלה נאספו בכתביהם של גיאוגרפים ערביים ומוסלמיים שהרבו לתאר את פלסטין ואת דברי ימיה, החל במאה ה־9 לספירה. לשמות אלה נוספו אחרים, שנמצאו בתעודות מן התקופה הצלבנית והממלוכית ובכתביהם של נוסעים נוצרים ויהודים. על כ־2,000 שמות הידועים מן התקופות שקדמו לכיבוש העות'מאני (1517), נוספו עוד אלפי שמות, ובסוף המאה ה־19 נאספו ופורסמו בידי החברה הבריטית PEF כ־9,000 שמות ערביים, ביניהם כעשירית שמקורם עברי־ארמי ויווני, ויתרם – שמות שנקבעו במהלך 1,400 שנה, מאז הכיבוש הערבי.

קשה לסווג את השמות האלה לפי טיפוסים, ועוד יותר קשה להתחקות אחר מקורם של שמות שנקבעו בתהליך ממושך, ספונטני. על השאלה כיצד ומדוע נקבעו השמות, עונה אגדה ערבית, ששמע אלון גלילי. גלילי מספר שזקני אזור בלד א־רוחה שמדרום לרכס הכרמל סיפרו את הסיפור הבא:

אב שקרבו ימיו למות החליט לחלק את נחלתו לבניו. לשם כך יצא אתם לסויר, ולמען לא יטעו ויריבו, קבע במהלך הסיור שם לכל מקום. ליד המעיין הראשון שמצאו ראו זקן שיכור: "זכור בני", אמר האב, "מעיין זה ייקרא עין אל סכראן (מעיין השיכור)". כשעלו על גבעה ראו רכס וממנו יורדים שמונה ערוצי נחלים – לכן נקרא ההר ראס אל מתמוניה (הראש המתומן). בדרך הגיעו לכפר אחד: "קידם את פניהם ראש הכפר שזה עתה השכים משנתו והוא עדיין גלוי ראש ושערותיו מתנפנות ברוח". לכן קראו לכפר אבו שושה (אבי הבלורית). משם הלכו בעמק, ופגשו בו גמלים עמוסים מלח וכינו את העמק ואדי מילח (נחל המלח); פגשו נערות יפות וקראו לכפרן אום אל זינאת (אם היפות). הגיעו לגבעה גבוהה וממנה נשקף נוף מרהיב – ולכן כינו אותה אם אל שוף (אם המראות); נתקלו בבני אדם שהציקו להם, וקראו לכפרם כפר ערא (הכפר האורז). ולבסוף, כשהתקרבו אל כפר מולדתם, יצאו בנות הכפר, רקדו לפניהם ותופפו בתופים – לכן כונה המקום אם א־דופוף (אם המתופפות). האזור כולו נקרא "בלד אל רוחה" (ארץ הרוחות). בגלל רוחות הים הנעימות הנושבות בו (מרקוס 1995, 105–107).

האגדה מסבירה את פירוש השמות שיסודם בפולקלור, באירועים שנשכחו או שאי־אפשר לשבצם בקטגוריות קשיחות. על־פי מחקר שערכה נורית קליאוט (1989) על משמעותם של שמות היישובים הערביים בישראל ובשטחים הכבושים (ללא היישובים הערביים שנהרסו ושמותיהם נמחקו) – 57 אחוז משמות היישובים – מקורם אינו ידוע, דהיינו ש"הלקסיקונים השונים לא יכלו לספק הסבר למקור השם או שהיו חלוקים בדעתם לגבי מקור השם". כרבע מ־584 הכפרים הערביים שהיו קיימים בשנות השמונים של המאה הנוכחית, היו בעלי שם שמקורו עתיק – תנ"כי, הלניסטי או ארמי; ל־10 אחוזים היו שמות סמליים (כגון: "בית השחר"; "מקום המנוחה"; "הירוקה" או "השבע"); כחמישה אחוזים משמות הכפרים נלקחו מעולם הטבע, החקלאות והסביבה הגיאוגרפית ועוד חמישה אחוזים נקראו על שם מייסדיהם או על שם קדושים מוסלמים. מיון זה לוקה בחסר משום שאין כלולים בו כ־400 כפרי קבע שנהרסו בין השנים 1948 ל־1950, אבל בעיקר משום שיותר מ־8,000 שמות של עצמים גיאוגרפיים ערביים, שאינם שמות כפרים, לא מאוזכרים בו, ואינם ממוינים.

העושר הטמון בטופונימיה הערבית מדהים ביופיו, ברגישותו לנוף, בדקות האבחנה ובבחירת הדימויים. המטאפורות בעלות איכות של שירה; ההומור לעתים עדין ולעתים טרקסטי; הידע האקלימי, הכרת הטבע והדומם – מושלמים. בני האדם שקבעו את השמות האלה לא היו צריכים לבטא את אהבתם לארצותם ביצירות פיוטיות גדולות או לשיר לה שירי געגועים ממרחקי גלותם. הם ביטאו אותה בכנותם חלקת אדמה בשם "שקיעת הירח"; מעיין מים זכים בשם "המעין הכחול" וכפר ציורי בשם "הכפר החינני". "מי שחי עם אהובת לבו אינו חש בצורך לבטא בפיוט את רגשותיו אליה, שכן היא מוחשית", טען פלסטיני אחד לעומת יהודי שלעג לו על שלא מצא בספרות הערבית ביטויי רגש למולדת, בדומה לאלה המצויים בספרות העברית העתיקה והחדשה: "רק מי שאיבד את אהובתו או רחק ממנה, מוכרח לתת ביטוי פיוטי לכיסופיו אליה. אנחנו קשורים בגדר האבנים שבנה אבא ולעץ התאנה בחצר שנטע אבי־סבא. על קשר זה לא כותבים שירים".

ואולי משום היחס האינטימי, הבלתי אמצעי אל הקרקע ואל שמותיה, לא עסקו חוקרים ערבים באיסוף שמותיהם בשיטותיות, ובניתוחם. הטרגדיה של העקירה גרמה לכך שמהר מאוד גם הם התחילו לכתוב שירי יגועים למולדת האבודה, והשמות הישנים, הביטוי הקדום לקשר אל האדמה, נשתכחו. כותבים ערבים הגרים בישראל החלו להשתמש בשמות העבריים החדשים, שכן רק אלה הופיעו במפות, ולא ידעו כי רבים מן השמות האלה אינם אלא שמות ערביים ששועברו "על-פי דמיון צלילים", סורסו, ומשמעותם הפיטית אבדה.

עיון ברשימת השמות האבודים מאפשר לחדור לעולמם של תושבי הארץ הערביים ולתרבותם. אפשר לטווגם באופן גס לכמה סוגים. הסוג הראשון מתאר את מצבם הטופוגרפי של האתרים ואת תכונותיהם הפיסיות (צורה, צבע, עצמים בולטים): ג'בל מונטר (המצפה); ג'בל טויל (הארון); תל אל צאפי (הבהיר); ואדי זרקה (הנחל הכחול); תל אל אסמר (התל השחור); חרבת רוסייס (חרבת החצץ); עין אל בידא (המעין הלבן); אם אל שוף (אם המראות); אל משריפה (המקום הגבוה או המזבח); בת אל ג'בל (בית השחי של ההר); אל בסה (הביצה); אבו חושיה (אבי היובש); עין א-שווק (מעין הנקיק); טנטורה (כובע, או ראש ההר); ואדי אל קרן (הקרן); קצר אל סנמה (מצד דבשת הגמל); עין אל מיתה (המעין המת); קוביבה (הכיפה הקטנה); חרבת אם אל עמוד (חרובת העמודים); חרבת אל ג'זיין (חרבת שני הבורות); אל פרש (שטח ישר).

הסוג השני מתאר תכונות המיוחסות למקום או פעולה הקשורה בו: עין ויבה (מעין המגפה); ג'בל כפכפה (ההר המעכב); תרביחה (המשגשגת); ג'בל ערוס (הר החתן); ואדי חראמיה (עמק השודדים); עין אל עג'לה (מעין החיפון); עין סכרן (מעין השיכור).

הסוג השלישי כולל שמות מקומות הקרויים בשמן של חיות, ומכיל מאות שמות (רבים חוזרים על עצמם באזורים שונים בארץ) נמנים בהם: אריה, נמר, דב, ג'מוס, זאב, שועל, צבוע, תן, איילה, נשר, עורב, יונה (וסוגים נוספים של ציפורים), כלב, חמור, חזיר, גמל, פרה, כבש, גדי, וגם: נחש, דבורה, עקרב, לטאה, עכבר, זבוב ועוד. אין לדעת מדוע זכתה חורבה אחת בשם "חרבת האריה" ואילו אחרת בשם "חרבת היתוש", ומתי הלכו לאחרונה דובים ב"נחל הדובים".

עולם הצומח מיוצג בכל עושרו: אלונים, אלות, רתמים, אשלים, שיטה, דקלים, דולב, לבנה, חרובים, רימון, תותים, משמש, אגסים, אגוזים, תאנים, שקדים, הרס, צברים, אפונה, שעועית, עדשים, חמוס, אורז, שמיר, זעתר, שוש, כותנה, ריחן, דורה, שעורה, דלעת, חיטה — אלה הם רק מעט משמות המקומות שנקראו על שם עצים, צמחים וגידולים חקלאיים, שגדלו, יש לשער, בהם ובסביבתם.

מקום של כבוד תופסים שמות המיוחסים לאישים היסטוריים או אגדתיים: נביאים; קדושים; גיבורים; נשים מפורסמות. בשמותיהם של האתרים המקודשים נעסוק בהקשר אחר, אבל קיימים גם אתרים שנקראו בשמותיהם של אנשים פשוטים, שתכונותיהם הציתו את דמיונם של הכפריים. אנטון שמאס סיפר בספרו ערבסקות על מקור שמה של חלקת אדמה השוכנת ליד כפרו פסוטה:

זינב היתה האשה הכי יפה בצפון, בראשית המאה. לילות שימורים רבים ישבו משוררים עממיים לחרוז שירים בשבחה... אלא שבני כפרה שלה צרה עינם באשה היפה והתחילו טוים את קורי מותה. תחילה הפיצו שמועות על התאוה הבווערת בין רגליה ואמרו שאין גבר שיש בכוחו להשביע את רעבונה... ואמרו כי לא תוטר חרפה מכפרם עד שתכבה אש תאוותה. ולמחרת עם שחר פרצו כמה מגברתני הכפר לביתה ושלפו אותה ממיטת בעלה המנומנם והביאוה לפאתי הכפר ושם קשרו את ידיה ורגליה, הרימו את שולי שמלתה ושפכו אבק שריפה אל תוך תחתוניה, נתנו פתיל בערותה והדליקוהו ונסו על נפשם. ולמן היום ההוא נקראת אותה חלקה ח'לת זינב (שמאס 1986, 41).

ולאיו קטגוריה ניתן לשבץ שמות כגון: אבי פטמת השד; אבי הכוכבים; נחל אבי הזקן; עין היחפן; חורבת הקבצן; נחל בלורית השער; הנחל המשוגע; המנוחה; נחל האשפה; הטרדה; נחל שתום העין; אם הכלות; מערת הגולגולת; עמק הצדיקים; נחל הרומח; מעין אם הלהבה ועין האוצר?

כמה מחוקרי ארץ-ישראל שהשתתפו בוועדת השמות בגלגליה השונים, התמחו גם בטופונימיה הערבית, אהבו את עושרה ואת שורשיותה. אחד מהם, ישעיהו פרס (1951) כלל באנציקלופדיה

עברית, טופוגרפית היסטורית של ארץ ישראל אלפי שמות ערביים, בכתוב ערבי, וגם פירש אותם. ידיעה מעמיקה זו לא הפריעה לו, כחבר ועדת השמות, לעקור מן המפה אחד אחד. חוקר דגול אחר, יוסף ברסלבסקי, דרש בוועדת השמות ש"לא להזדרז בנתינת שמות חדשים... ולהשאיר את כל השמות הערביים על המפה". הוא הציע "לשמור את השמות הערביים בצד העבריים" ושרטט בעצמו מפה דרלשונית, כאשר השמות מופיעים בעברית ובערבית. אבל, לוועדת השמות לא היה כל עניין בהצעות דרלשוניות ודרתרבותיות אלה, שהרי עצם מטרתה היתה להשליט שלטון מוחלט ובלעדי את השמות העבריים.

אילו לא היתה הוועדה נעולה בקונספציה הקשוחה של עברות בכל מחיר וניתוק השם החדש מן המסורת התרבותית-פולקלורית הערבית, הרי יכלה למצוא שביל זהב שהיה מאפשר עברות וגם שימור העבר. הרי לא היתה כל סיבה לשנות את השם הערבי משמעותו "חורבת האגס" לחורבת נגוס, שאין לו כל משמעות, או את "חורבת הרסיסים" לחורבת רוצץ, שאין לו משמעות, ואפילו לא לשנות את שמו של "נחל המלח" לנחל יקנעם – שם עברי, שאיש אינו משתמש בו וכולם מכנים אותו בשם הערבי – ואדי מילח. הם יכלו לתרגם את רובה של הטופונימיה הערבית, ולא להעלימה ולסרסה בדרך של "קביעת שם על-פי דמיון צלילים"; כמה היתה מתעשרת המפה, שהרי רבות מתכונות הנוף שזיכו את האתרים בשמותיהם הערביים הציוריים לא השתנו. אבל היה צורך כפייתי לקרוא לתל שחור, שנקרא בערבית תל אל אסמר, בשם עברי חסר משמעות "תל אסמר", רק משום שהשם הקודם היה ערבי, וחובה לאומית היתה לשנותו.

רבות המדינות בעולם, שנוהגים בהן שמות כפולים, דרלשוניים. בכל מקום שאדם פוגש שלטי דרכים ועליהם שני שמות שונים של אותו אתר, או שמות שונים על חותמת דואר, הוא יודע שזוהי מדינה שמתקיים בה דיקיום אתני-תרבותי. אחד הסימנים המובהקים לדיכוי אתני ולטשטוש הזהות של מיעוטים, הוא מחיקת שמות טופוגרפיים בכפייה ואיסור להשתמש בשמות שאינם שגורים בפי קהילת הרוב השלטת. מחיקת שמות כפויה שכוחה במדינות ששורר בהן סכסוך אתני, והיא מופעלת לעתים יחד עם האיסור ללמד בבתי הספר את שפת המיעוט ואת תרבותו, וגם עם האיסור להשתמש בשמות משפחה המזהים את נושאה כמשתייך לקבוצת מיעוט אתני. "טיהור אתני" של המפה נעשה בכמה וכמה מדינות, ובתקופות שונות, למשל בדרום טירול האיטלקית (אלטו אדיגיה); באזורים הכורדיים של סוריה הצפונית; בבלקן ובמדינות מזרח אירופה. במדינות דרלשוניות או רב-אתניות כבלגיה, דרום אפריקה וקנדה נחקקו חוקים המבטיחים שוויון מעמד בין שמות חלופיים דרלשוניים ודרתרבותיים. אמנות בינלאומיות העוסקות בזכויות מיעוטים אתניים וגם הסכמים בינלאומיים (למשל בין איטליה לאוסטריה בנוגע לאזור הדובר גרמנית בדרום טירול) הכירו בזכותו של מיעוט תרבותי ולינגוויסטי לסטטוס "שווה... בכל התחום הטופונימי" (Federal Union 1992, 17).

זכות זו מוגדרת כ"זכות בסיסית" (fundamental) ומקיפה לא רק את השימוש השוטף, אלא גם את הזכות "להחזיר [שמות], לקדמותם, על-פי צורתם המקורית". ישראל מקפידה להשתמש בשמות ערביים בכל היישובים הערביים, ולעתים גם נהגת להציב שלטי דרכים בשתי השפות הרשמיות (וגם באנגלית) אולם, הטופונימיה הערבית של כל העצמים הגיאוגרפיים, שאינם יישובים ערביים, נמחקת בטענה המשפטית (שאינה עומדת במבחן הביקורת) שהשמות הערביים לא זכו לאישור רשמי מעולם (גם בתקופת המנדט) ואינם "מתוקנים". מעטות הדוגמאות בעולם שיש בהן שינוי כה רדיקלי של המפה. במקומות אחרים שחלו בהם חילופי אוכלוסין עקב מלחמות כגון: שלזיה, חבל הסודטים ואסיה הקטנה, הוחלפו כל שמות המקומות בשיטתיות, אבל השמות שנקבעו היו שגורים תמיד בפי האוכלוסייה שהשתייכה לקבוצה האתנית-תרבותית השכנה, ועם השתלטותה של הקבוצה הפכו לשמות רשמיים. דנציג (Danzig) הפכה לגדנסק (Gdansk), ברסלאו (Berslau) הפכה לוורוצלב (Wroclaw), פראושטט (Fraustadt) הפכה לשובה (Wschowa), קרלסבד (Karlsbad) הפכה לקרלווי-וורי (Karlovy Vary), אגר (Eger) הפכה לצי'ב (Chev), סמירנה (Smyrna) הפכה לאיזמיר (Izmir) ונהר מיאנדר (Meander) הפך למנדרס (Menderes). אבל רובם המכריע של שמות אלה היו קיימים מדורי דורות בגרמנית, פולנית, צ'כית, יוונית וטורקית, כל אחד בגירסתו האתנית-לשונית. דומה שרק בישראל נקבעה טופונימיה חדשה על-ידי ועדת שמות רשמית, שהמציאה את רובם. אכן, היו מאות שמות עבריים עתיקים שחודשו בדרך שאינה שונה באופן עקרוני מזו

שנעשתה במקומות אחרים, אבל שמות אלה היו מיעוט. שרטוט המפה העברית משקף את עוצמתו של הסכסוך הישראלי-פלסטיני ואת אופיו הקמאי: אני אשמיד את מפתך כפי שהשמדת את מפתני.

אבל המפה היא רק ביטוי סמלי של השאיפה לשעבר את הנוף. משרטטי המפות וקובעי השמות עקבו אחר בוני הערים והכפרים, נוטעי העצים, סוללי הדרכים ומחריבי היישובים הערביים – ולעתים הלכו לפנייהם: "גם שמות חדשים הושמו לכל. תרבותיים יותר כמובן, וגם מן התנ"ך. כיסו וירשו את הגולה והולך, ושלוש על ישראל", כותב ס. יזהר (יזהר 1990, 126), אבל לא היה שלום על ישראל; וכל עוד ישמשו המפות עיקר אמונה וקריאת קרב, ולא אמצעי התמצאות גיאוגרפי, לא יהיה סיכוי שיבוא.

ירושלים

ביבליוגרפיה

- ביתן, חנה, 1992. "זעדת השמות הממשלתית", 190 ארץ-ישראל, כ"ב, החברה לחקירת ארץ-ישראל ומוסד ביאליק, ירושלים.
- גביש, דב, 1991. קרקע ומפה 1920–1948, יד בן-צבי, ירושלים.
- יזהר, ס., 1990. סיפורי מישור: שתיקת הכפרים, זמורה ביתן, תל-אביב.
- ייבין, שמואל, 1954. "הוועדה לקביעת שמות גיאוגרפיים בנגב", 190 ארץ-ישראל, ג, החברה לחקירת ארץ-ישראל ומוסד ביאליק, ירושלים.
- מרקוס, מנחם, 1995. רמת מנשה, רשות שמורות הטבע.
- פרס, ישעיהו, 1951. אנציקלופדיה עברית, טופוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ראובן מס, ירושלים.
- קדמון, נפתלי, 1992. 190 ארץ-ישראל, כ"ב, החברה לחקירת ארץ-ישראל ומוסד ביאליק, ירושלים.
- קליאוט, נורית, 1989. "משמעות שמות היישובים הערביים בישראל", אפיקים בגיאוגרפיה 30: 71–79.
- שמאס, אנטון, 1986. ערבסקות, עם עובד, תל-אביב.

- Anderson, Benedict, 1991. *Imagined Communities*. New York and London: Verso.
- Conder, Claude, R., 1879. *Tent Work in Palestine*, vol. 2. London: Richard Bentley and Son.
- Federal Union of European Nationalities, 1992. Convention, Fourth version: Bozen/Bolzano: European Academy.
- Harley, and Woodward, 1987. *History of Cartography*, vol. 1. Chicago.
- Kitcher, H. H., 1889. "Major Kitchner Report," in *Mount Sier*, by Edward Hull. London: Alexander P. Watty.
- Morris, James, 1980. *Pax Britannica*. New York: Harcourt Brace.
- Newcomb, Stewart. F., 1914. "Report," *Palestine Exploration Fund Quarterly*. London.
- Robinson, Edward, 1860. *Biblical Researches in Palestine*, vol. 1. Boston: Crocker and Brewster.